

Družstevní Asociace ČR

Muzeum družstevnictví

**KULATÝ STŮL „SPOTŘEBNÍ
DRUŽSTVO VČELA - JEHO VZNIK,
HISTORIE A ZÁNİK“**

sborník příspěvků – editor: Mgr. Pavel Černý

Praha, 16. září, 2020

KULATÝ STŮL „SPOTŘEBNÍ DRUŽSTVO VČELA - JEHO VZNIK, HISTORIE A ZÁNİK“

© Družstevní Asociace ČR – Muzeum družstevnictví, 2020

ISBN 978-80-270-8974-1

OBSAH

Jan Slaviček: Příběh pražského giganta - Spotřební družstvo Včela v letech 1905-1938.	6
Jakub Raška: Idea družstevnictví v počátcích organizovaného dělnického hnutí v rakousko-německo-české perspektivě.	21
Patrik Vedral: Rudé a věrné - Západočeské konzumní družstvo v letech 1918–1938	35
Jan Mládek: Perspektivy českých družstev v globalizovaném světě 21. století.	44
Václav Průcha: Spotřební družstevnictví v meziválečném Československu ve světle statistiky.	57
Lidmila Němcová: Příspěvky v rámci diskuse.	64

Editoriál

Vážení čtenáři,

do rukou se vám dostává sborník, který byl vydán u příležitosti kulatého stolu odborníků na téma „Spotřební družstvo Včela - jeho vznik, historie a zánik“. Spotřební družstvo Včela bylo založeno v roce 1905 pod názvem Ústřední dělnický spolek konsumní. Za 1. republiky patřilo k nejprogresivnějším družstvům a jeho členská základna byla nejpočetnější. Úspěchu Včely neškodilo dokonce ani vedení komunistickými představiteli a ideologické aspekty výrazně nepokřivovaly jeho činnost. Družstvo Včela přestalo i okupaci. Po roce 1948 fungovalo už v duchu komunistické ideologie. Po roce 1989 se nedokázalo silněji prosadit na trhu a nakonec bylo ovládnuto podnikatelem, který družstvo přeměnil na akciovou společnost, a ta v roce 2009 ukončila svoji činnost.

Kulatý stůl proběhl ve středu 16. září 2020 v Družstevní Asociaci ČR a Muzeu družstevnictví. Ve sborníku jsou příspěvky odborníků vystupujících na kulatém stole, což zahrnuje širokou řadu osobností českého družstevnictví, ekonomiky, politiky, vědy a výzkumu včetně propagátorů alternativního způsobu podnikání. Kulatý stůl moderoval vedoucí Muzea družstevnictví **Mgr. Pavel Černý**.

Hlavním vystupujícím byl **PhDr. Jan Slaviček, Ph.D.** z Historického ústavu Akademie věd ČR, který byl iniciátorem celé akce. Ve svém vystoupení se soustředil především na historii spotřebního družstva Včela se zřetelem ke zlaté éře československého družstevnictví – První republiky. Zhodnotil také přínos družstva Včela pro sociální demokracii a posléze pro KSČ. Družstvo Včela patřilo k největším československým družstvům a během své existence nebylo zdaleka jen spotřební, ale mělo vlastní výroby a síť partnerů.

Mgr. Jakub Raška, opět za Historický ústav Akademie věd ČR, pojednal na téma vztahu dějin družstevnictví a dělnického hnutí v 19. století v česko-rakousko-německé perspektivě. Ústřední tezí jeho vystoupení bylo, že myšlenka družstevnictví byla zásadní pro všechny dobové ideologie řešící sociální otázku: liberalismus, sociální katolicismus a socialismus, přičemž všechny proudy spolu nejen soupeřily o přízeň dělnictva, ale také se navzájem ovlivňovaly.

Autory dalších příspěvků do sborníku jsou **PhDr. Patrik Vedral** ze Studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje, **Ing. Jan Mládek, CSc.**, někdejší ministr průmyslu a obchodu ČR, hospodářský historik **prof. Ing. Václav Průcha, CSc.** a v neposlední řadě **doc. Ing. Lidmila Němcová, CSc.**, předsedkyně Sdružení křesťanských seniorů ČR a místopředsedkyně evropské ESU.

Příspěvky účastníků tohoto kulatého stolu zde ve sborníku vychází z referátů vystupujících, zároveň však je zde více prostoru pro hlubší analýzu a následné teze, pro které na akci nebyl časový prostor. Proto zde naši čtenáři, kteří zároveň se tohoto kulatého stolu zúčastnili, naleznou další zajímavé informace, které je obohatí, což je účelem našeho sborníku.

Mgr. Pavel Černý, vedoucí Muzea družstevnictví

Jan Slavíček: Příběh pražského giganta - Spotřební družstvo Včela v letech 1905-1938

Spotřební družstevnictví se začalo rozvíjet v Evropě ve druhé polovině 19. století jako reakce nižších sociálních vrstev (především dělnictva) na rychle postupující industrializaci první a posléze druhé průmyslové revoluce. Tyto procesy vedly k rychlé urbanizaci, nástupu finančního kapitálu a syndikalizaci, bezprecedentnímu růstu průmyslu (a ekonomiky celkově), ale i ke koncentraci dělnictva – a také k výraznému zhoršení životních podmínek, zejména u nekvalifikovaných dělníků (což byla ve druhé polovině 19. století velká většina z nich). Nižší sociální vrstvy hledaly způsoby, jak se s tímto vývojem vypořádat. Kromě odborového hnutí a politického angažmá (sociálně demokratické strany) bylo jednou z cest i zakládání družstev. Ta fungovala (a dodnes fungují) jako tzv. hybridní podniky – jejich primárním úkolem není generovat co nejvyšší zisk, nýbrž řešit svépomocí vybrané ekonomicko-sociální problémy svých členů (v případě družstev spotřebních, či dobovou terminologií konzumních, šlo o zprostředkování levnějšího nákupu). Současně však (a v tom právě spočívá hybridita firmy) družstvo musí stále působit na trhu v konkurenci jiných firem – ekonomická výkonnost a dlouhodobé udržení mimo ztráty je tedy klíčovým nárokem kladeným na jeho vedení.

Spotřební družstva mají tedy dvě primární funkce – podnikatelskou (působit na trhu) a svépomocnou. Vedle nich však již od počátku plnila, či postupně přebírala, i funkce další, sekundární. Sem patřila např. osvěta/vzdělávání (členů formou různých besídek a přednášek, zaměstnanců a vedení formou školení), sociální podpora členů, kteří upadli (ne vlastní vinou) do nouze, napojení na politiku (spojení s politickými stranami přinášelo družstvům možnost ovlivňovat pravidla svého fungování – legislativu, stranám naopak družstva sloužila např. jako rezervoár členů, resp. příznivců) či budování stavovského pocitu (to bylo ale patrnější zejména u družstev peněžních a zemědělských).

Předkládaný článek je populárně naučným shrnutím autorovy monografie o spotřebním družstvu Včela Praha.¹ Toto družstvo představovalo zejména v období první republiky opravdový fenomén. Bylo největší a pravděpodobně i nejznámější firmou tohoto typu

¹ Předkládaný text je lehce rozšířenou a doplněnou českou mutací anglického a německého resumé, která se nachází v autorově monografii o družstvu Včela. Cílem tohoto textu je zpřístupnit prozkoumanou problematiku širšímu okruhu čtenářů spíše z okruhu laické veřejnosti. Nemá tedy ambice přinést do problematiky cokoli nového, neprezentuje nový výzkum a nebude vykazován jako vědecký počín. Článek chce pouze autorem dříve provedený primární výzkum popularizovat. Je tedy do velké míry autoplagiátem, ovšem autoplagiátem přiznaným a sloužícím popularizačním účelům. Z tohoto důvodu také neobsahuje poznámkový aparát, který by jeho strukturu ještě více narušoval a text neúměrně natahoval. Veškeré použité údaje jsou však postaveny na primárním výzkumu či statistických zdrojích, které jsou řádně a podrobně citovány v původní monografii. Na ni lze odkázat také zájemce o komplexnější a podrobnější analytický text. Viz Jan SLAVÍČEK, *Spotřební družstvo Včela mezi podnikáním a politikou v letech 1905-1938, aneb, Pevnost proletářů v Praze*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2019.

v Československu. Článek se soustředí na vývoj družstva v letech 1905–1938, tedy od jeho založení do konce První republiky. Další vývoj družstva pouze stručně nastíní, protože pro období po roce 1938 již autor výzkum neprováděl.

Kromě přehledu a periodizace vývoje družstva se text dále zaměří na jeho hospodářské výsledky, provozní záležitosti a vedení. Podívá se však také na pohled zdola – tedy na otázku, co od družstva očekávali jeho členové a co jim členství přinášelo. Poté čtenáře seznámí s rolí Včely uvnitř meziválečného družstevnictví (nejen spotřebního). A konečně se bude věnovat i propojení družstva se světem politiky, konkrétně se sociálně demokratickou a komunistickou stranou. Cílem je potvrzení či vyvrácení dvou významných částí renomé, kterému se Včela v tradiční, tedy dosavadní interpretaci těší. Jde tedy o zodpovězení následujících otázek: 1. Byla Včela skutečně oním skvěle fungujícím, svého druhu „vzorovým“ družstvem, jak se traduje? 2. Byla Včela skutečně onou „rudou baštou“ či „pevností komunistů“ v Praze a okolí?

I. Periodizace vývoje družstva Včela

Vývoj Včely od jejího založení v roce 1905 až po konec první Československé republiky v roce 1938 lze periodizovat do pěti fází, které se vyznačovaly odlišnou dynamikou a vnitřní kvalitou. Úvodní z nich byla zakladatelská a zahrnovala první desetiletí existence družstva. Jeho začátky nebyly úplně snadné, což bylo způsobeno jak nedůvěrou pražského dělnictva vůči konzumním spolkům (špatné zkušenosti se spolkem Oul v 70. letech 19. století), tak i drobnými pochybeními vedení. To se své práci teprve učilo, ačkoli bylo tvořeno budoucími velkými osobnostmi sociálně-demokratického družstevnictví (z nejvýznamnějších Emil Lustig, Jan Havránek, Robert Kolínský, ale především František Modráček – bezpochyby vůdčí osobnost družstva v prvních cca 15 letech). Včela vznikala jako spolek s konzervativní podnikatelskou strategií, jeho vedení kladlo důraz na obchodní stabilitu. To družstvu nakonec umožnilo rychlý a úspěšný rozvoj. Již během několika let se stalo středně velkým družstvem (před začátkem první světové války mělo více než 8 000 členů a 24 prodejen, některé z nich i mimo území budoucí Velké Prahy).

První světová válka a s ní spojené procesy (omezení přídělů, vázané hospodářství, státní mletí obilí, regulace cen, rekvírování vybavení, ale také odvod personálu na fronty) Včelu značně postihly. Rozvoj družstva se téměř zastavil a můžeme spíše hovořit o jeho stagnaci. Vedení Včely zůstalo v těchto dobách věrno své konzervativní (moderně řečeno pro-členské či pro-klientské) strategii. V jejím rámci přistoupilo i k nepopulárním opatřením, jako např. zastavení přijímání nových členů (ačkoli se toto pravidlo zjevně plně nedodržovalo, protože

po celou dobu války členská základna pomalu narůstala) či k pozastavení vyplácení restitucí. V dochovaných materiálech se nepodařilo dohledat jakékoli projevy nesouhlasu členů, což naznačuje silnou kredibilitu vedení. Včela se během první světové války chovala tak, jak se správně vedené spotřební družstvo chovat má. Starala se o své členy, což se jí pozitivně vrátilo v prvních letech po válce.

Třetí etapa vývoje Včely je typická bouřlivým rozvojem a rychlou expanzí v letech 1918–1923. První poválečné roky znamenaly obecně boom spotřebního družstevnictví, které raketově rostlo přibližně až do roku 1921. Bylo to způsobeno velkou poválečnou euforií a levicovým radikalismem, ale také hospodářskou krizí spojenou s přechodem na mírovou výrobu a etablováním nového státu na světových trzích. V této době vstupovaly do družstev desetitisíce až statisíce lidí, přičemž jejich motivací nebyla vždy racionální úvaha, naopak se často jednalo spíše o emocionální a náhlé rozhodnutí. Po vyvrcholení této vlny růstu pak logicky následoval poměrně prudký pád přibližně v letech 1922–1925. Včely se však netýkal, její růst se pouze výrazně zpomalil, ale zůstal zachován i v následujících letech. To dokazuje mimořádně kvalitní vedení družstva, jemuž se zúročily prozíravé kroky činěné během války. V tomto období také začíná vnitřní boj o Včelu mezi sociálními demokraty a nově vzniklou komunistickou stranou, která uvnitř družstva již poměrně záhy začala získávat převahu. Jakoby symbolicky to lze vyjádřit i dvěma změnami ve vedení Včely, kdy se do představenstva dostává budoucí ředitel a senátor KSČ Antonín Zmrhal a družstvo naopak opouští jeho nejvýznamnější zakladatel František Modráček (ten se do něj sice ještě vrátil, nicméně nikdy v něm již nezískal větší vliv).

Čtvrtá fáze vývoje družstva je rámována roky 1924–1932 a je obdobím vrcholícího boje o Včelu mezi sociálními demokraty a komunisty, resp. ve svých posledních letech bojem komunistické Včely o pozici uvnitř sociálně-demokratického svazu (Ústřední svaz československých družstev, ÚSČD). Obecně se dá označit právě pražské družstvo za iniciátora většiny střetů. Zatímco uvnitř Včely komunisté nad sociálními demokraty již záhy dominovali, uvnitř Ústředního svazu československých družstev byla jejich pozice (navzdory síle Včely) poměrně slabá. Vyvrcholením střetu tedy logicky bylo na přelomu let 1932 a 1933 vyloučení Včely (a několika desítek komunistických družstev jen o pár měsíců později) ze svazu. Sociální demokraté, vědomi si nemožnosti dohody (Včela odmítala jakékoli kompromisy, např. vymezení územní působnosti), založili ještě před tímto vyloučením v Praze konkurenční družstvo Rovnost. To sice poměrně rychle rostlo, pozici Včely však v žádném případě neohrozilo a mělo-li vůči ní vytvořit srovnatelně významnou alternativu, neuspělo. Další rozmach Včely v tomto i předcházejícím období byl mimo jiné výsledkem

racionalizační akce, během níž se ke Včele připojilo přibližně 20 menších družstev. Jednalo se o dlouhodobý plán ÚSČD, v jehož rámci vznikala spojováním velká, ekonomicky silná družstva. Vyvrcholením racionalizace měla být (a v rámci svazu také byla) rajonizace trhu, tedy vymezení územní působnosti jednotlivých družstev. Je příznačné, že dokud jí to přinášelo zisky, byla Včela pro, jakmile se cítila omezována, začala striktně odmítat jakoukoli dohodu.

Poslední sledovanou fází byla léta 1933–1938. Během nich vedla Včela tzv. družstevní proletářskou opozici (DPO), sdružení komunistických družstev. Zejména v prvních letech nabíraly její útoky na ÚSČD stále více na intenzitě, což odpovídalo nejvíce antisystémové etapě vývoje meziválečné KSČ po nástupu Gottwaldova vedení. Teprve po přijetí strategie lidové fronty Kominternou (1934), resp. KSČ, začala i DPO hledat cestu k dohodě se svazem a případně k opětovnému vstupu do něj. K tomu však již nedošlo, protože jednání se vinou obou stran nepodařilo dotáhnout do zdárného konce – Včela nehodlala ustoupit ze své dominantní pozice v Praze a okolí, ÚSČD zase trval na poměrném (tedy velmi malém) zastoupení komunistických družstev ve svém vedení. Zdůrazněme však, že Včela byla i v tomto radikálním období velmi dobře fungujícím ekonomickým subjektem, který pod vedením Antonína Zmrhala zažíval další úspěšný růst.

Výše popsaných pět fází mělo společné dva rysy, které jsou spolu komplementárně spojeny. Za prvé, Včela byla po celou dobu družstvem mimořádně úspěšným a rostoucím, bez ohledu na to, zda byla politicky navázána na sociální demokracii či komunistickou stranu. A za druhé, z této úspěšnosti vyplývalo i její poměrně velké sebevědomí, které bylo patrné již při jejím založení. Všichni významní aktéři si byli zjevně oprávněně vědomi toho, že jsou součástí skutečně mimořádného příběhu.

II. Podnikatelská a svépomocná činnost Včely

Ekonomické výsledky Včely byly vskutku impozantní – celé sledované období se vyznačovalo kontinuálním růstem, který se lišil pouze svou intenzitou (tabulka č. 1). Členská základna družstva se zvýšila z přibližně 1 100 členů po prvním roce fungování (už to je pozoruhodný růst) na více než 80 000 v roce 1935/1936. Stejně tak počet prodejen vzrostl z jedné na 481 v roce 1937/1938. Průměrné přírůstky činily 5 % – 20 % ročně u prodejen a 5 % – 10 % ročně u členstva. V obou případech byl nejrychlejší růst zaznamenán na přelomu první a druhé dekády 20. století. Zisky družstva stoupaly až do konce první světové války, poté zaznamenaly velké, skokové zvýšení (související s velkým rozvojem spotřebního

družstevnictví po roce 1918). V roce 1921/1922 se prudce propadly a poté několik let klesaly. V posledních deseti letech (1928–1938) byly rozkolísané, což souviselo jednak s ekonomickou krizí (vyplácení velkých podpor členům a také klesání tržeb na jednoho člena v důsledku snížení rodinných rozpočtů), jednak s příležitostným odčerpáváním kapitálu Včely finanční podporou akcí KSČ (např. podpora nezaměstnaných).

Tabulka č. 1: Počet prodejen a členů, výše maloobchodních tržeb a zisků (v tis. K/Kč, nominální ceny) Včely v absolutních číslech a ročních změnách v %

Rok	Prodejny		Členové		Tržby		Zisk	
	Počet	Změna	Počet	Změna	Výše	Změna	Výše	Změna
1905/6	1	.	1 146	.	53,99	.	1,71	.
1906/7	3	+200,00	1 631	+42,32	163,57	+202,97	6,21	+263,50
1907/8	7	+133,33	2 897	+77,62	395,02	+141,51	14,16	+128,22
1908/9	10	+42,86	4 150	+43,25	611,58	+54,82	22,19	+56,71
1909/10	14	+40,00	5 014	+20,82	891,78	+45,82	29,14	+31,30
1910/11	17	+21,43	5 895	+17,57	1 098,70	+23,20	34,15	+17,19
1911/12	20	+17,65	6 780	+15,01	1 377,04	+25,33	50,03	+46,51
1912/13	23	+15,00	7 636	+12,63	1 545,04	+12,20	55,26	+10,46
1913/14	24	+4,35	8 264	+8,22	1 790,39	+15,88	69,78	+26,28
1914/15	24	+0,00	8 442	+2,15	2 241,97	+25,22	85,86	+23,03
1915/16	29	+20,83	9 951	+17,87	2 716,99	+21,19	103,94	+21,06
1916/17	29	+0,00	10 003	+0,52	2 666,12	-1,87	107,15	+3,09
1917/18	29	+0,00	10 007	+0,04	4 064,27	+52,44	99,15	-7,47
1918/19	30	+3,45	13 887	+38,77	14 744,55	+262,79	219,86	+121,75
1919/20	47	+56,67	25 448	+83,25	34 216,29	+132,06	676,84	+207,85
1920/21	55	+17,02	26 648	+4,72	50 845,87	+48,60	425,85	-37,08
1921/22	57	+3,64	26 605	-0,16	40 179,30	-20,98	26,02	-93,89
1922/23	115	+101,75	28 450	+6,93	39 943,91	-0,59	-114,98	.
1924	135	+17,39	32 054	+12,67	56 729,14	+42,02	20,20	.
1925	185	+37,04	31 968	-0,27	67 081,99	+18,25	87,17	+331,57
1926	201	+8,65	34 759	+8,73	79 362,32	+18,31	91,58	+5,06
1927	252	+25,37	35 899	+3,28	98 007,75	+23,49	57,71	-36,98
1928	261	+3,57	39 688	+10,55	110 824,60	+13,08	147,79	+156,07
1929	292	+11,88	40 031	+0,86	126 317,90	+13,98	150,74	+1,99
1930	329	+12,67	43 388	+8,39	136 665,61	+8,19	7,92	-94,74
1931/32	427	+29,79	63 411	+46,15	148 081,88	+8,35	41,35	+421,79
1932/33	462	+8,20	75 128	+18,48	161 737,99	+9,22	40,30	-2,54
1933/34	470	+1,73	76 270	+1,52	164 864,16	+1,93	52,76	+30,92
1934/35	462	-1,70	76 351	+0,11	157 777,90	-4,30	150,45	+185,17
1935/36	456	-1,30	80 689	+5,68	169 457,00	+7,40	547,42	+263,87
1936/37	458	+0,44	64 978	-19,47	174 402,00	+2,92	129,17	-76,40
1937/38	481	+5,02	73 928	+13,77	186 000,00	+6,65	204,80	+58,55

Zdroje: Výroční zprávy Včely 1936 a 1937. Archiv Muzea družstevnictví, Družstevní Asociace ČR, nzp. fond, Protokol z řádní valné hromady Včely, 11. 12. 1938. Státní oblastní archiv Praha, fond Krajský soud obchodní, spis Dr VIII-165, k. 2694-2695.

Tržby družstva zaznamenávaly růst po celé sledované období, lišila se však jeho dynamika. V prvních letech dosahovala úrovně přibližně 10 % ročně, v několika letech po první světové válce se radikálně zvýšila a od 2. poloviny 20. let se následně stabilizovala kolem cca 10 % – 15 % ročně. Pokud bychom však zohlednili tržby ve stálých cenách (vypočítané na základě indexu maloobchodních cen,² tabulka č. 2), bude tento růst přibližně dvakrát rychlejší a především stabilnější (až do roku 1933/1934 nikdy neklesl ročně pod 10 %). Tomu odpovídalo průběžné zvyšování tržeb na jednoho člena družstva, které se sice vyvíjely v souladu s ekonomickým cyklem, nicméně z dlouhodobého hlediska stoupaly. Z úrovně 111 Kč v roce 1921/1922 dosáhly ve druhé polovině 30. let 350 Kč ročně (ve stálých cenách z roku 1914). Z dlouhodobého hlediska se výrazně zvyšovaly náklady na mzdy (za celou dobu průměrně kolem 6,5 %, ale od poloviny 20. let kolem 8 % tržeb) a ruku v ruce s tím klesal počet členů připadajících na jednu prodejnu. To bylo do značné míry důsledkem expanze na mimopražské trhy, vyznačující se nižší koncentrací koupěschopné poptávky. Současně se však rozšiřovala i síť prodejen ve Velké Praze. V tomto smyslu tedy družstvo zvyšovalo zákaznický komfort (hustota prodejní sítě), byť to přinášelo nižší ekonomickou efektivitu (vyšší náklady na mzdy, ale i další náklady spojené s provozováním prodejen).

Vysokou úspěšnost družstva potvrzuje také vývoj jeho aktiv, z nichž nejdůležitější (hotovosti, nemovitosti a zásoby zboží) se pohybovala kolem 25 % ročních tržeb a v roce 1936/1937 přesáhla 43 milionů korun. Výrazem prosperity bylo i otevření velkého centrálního skladu ve Vršovicích v letech 1929–1930. V něm (jakož i v jiných výrobnách) Včela produkovala drtivou většinu nabízených produktů a stala se tedy definitivně také velkým výrobcem. A konečně o tom svědčí i zakoupení velkostatku v Holanech v posledních letech existence družstva (zde měla být produkována řada surovin a z výtěžku činnosti měla být navíc provozována dětská zotavovna). Zrovna tento počín však skončil podnikatelským neúspěchem, ovšem nikoli vinou Včely – velkostatek se nacházel na územích, která byla po Mnichovské konferenci odtržena od Československé republiky.

² Mechanismus výpočtu je detailně popsán v Jan SLAVÍČEK, *Spotřební družstvo Včela*, op. cit., s. 47.

Tabulka č. 2: Vývoj tržeb Včely v nominálních a ve stálých cenách v absolutních číslech, bazických indexech (100 = 1921/22) a ročních změnách (v %)

Rok	Nominální tržby			Tržby v cenách z července 1914		
	Tis. Kč	Index	Změna	Tis. Kč	Index	Změna
1921/22	40 179,30	100	.	2 969,65	100	.
1922/23	39 943,91	99	-0,59	3 619,75	122	+21,89
1924	56 729,14	141	+42,02	6 697,66	226	+85,03
1925	67 081,99	167	+18,25	7 511,98	253	+12,16
1926	79 362,32	198	+18,31	9 185,45	309	+22,28
1927	98 007,75	244	+23,49	10 653,02	359	+15,98
1928	110 824,60	276	+13,08	12 098,75	407	+13,57
1929	126 317,90	314	+13,98	14 082,26	474	+16,39
1930	136 665,61	340	+8,19	15 928,39	536	+13,11
1931/32	148 081,88	369	+8,35	19 639,51	661	+23,30
1932/33	161 737,99	403	+9,22	22 636,53	762	+15,26
1933/34	164 864,16	410	+1,93	24 085,34	811	+6,40
1934/35	157 777,90	393	-4,30	23 117,64	778	-4,02
1935/36	169 457,00	422	+7,40	24 053,51	810	+4,05
1936/37	174 402,00	434	+2,92	24 546,38	827	+2,05
1937/38	186 000,00	463	+6,65	25 851,29	871	+5,32

Zdroje: Výroční zprávy Včely 1936 a 1937. Archiv Muzea družstevnictví, Družstevní asociace ČR, nzp. fond, Protokol z řádní valné hromady Včely, 11. 12. 1938. Státní oblastní archiv Praha, fond Krajský soud obchodní, spis Dr VIII-165, k. 2694-2695; *Maloobchodní ceny životních potřeb, indexy životních nákladů a indexy potravinové pro léta 1921-1936. Československá statistika, sv. 141, řada XVIII, sešit 2*, Praha 1936, s. 422-429; *Statistická ročenka republiky Československé, ročník 1938*, Praha 1938, s. 149; *Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava, r. 1943*, Praha 1943, s. 114

Srovnáváme-li Včelu a spotřební družstevnictví jako celek (tabulka č. 3), je vidět, že u pražského družstva byl vývoj podstatně stabilnější a expanze rovněž výrazně rychlejší (např. nárůst tržeb spotřebního družstevnictví v letech 1919–1937 činil cca 125 %, u Včely to však bylo 1 000 %!). Včela nezažila obecný propad spotřebního družstevnictví 2. poloviny 20. let. Výkyvy hospodářského cyklu se jí dotýkaly tak, že v dobách prosperity rostla rychle, v dobách stagnace či deprese pak pomaleji. Ztráty a propady však nezaznamenala. To vše podporuje následující závěr: Včela byla bezpochyby dobře fungujícím, kvalitně vedeným družstvem.

Tabulka č. 3: Vývoj podílu Včely a srovnání jejího vývoje se spotřebním družstevnictvím v absolutních číslech a ve změnách oproti předchozímu údaji (v %)

Rok	Včela				Spotřební družstevnictví českých zemí				Podíl Včely v %	
	Členové		Tržby		Členové		Tržby		Členové	Tržby
	Tisíce	Změna	Mil. K/Kč	Změna	Tisíce	Změna	Mil. K/Kč	Změna		
1907	1,63	.	0,16	.	74,45	.	21,92	.	2,19	0,73
1912	6,78	+315,95	1,38	+762,50	166,35	+123,44	55,30	+152,28	4,08	2,50
1919	13,89	+104,87	14,74	+968,12	721,60	+333,78	896,91	+1521,90	1,92	1,64
1927	35,90	+158,46	98,01	+564,93	717,00	-0,64	1 723,67	+92,18	5,01	5,69
1930	43,39	+20,86	136,67	+39,44	769,63	+7,34	2 045,71	+18,68	5,64	6,68
1933	75,13	+73,15	161,74	+18,34	850,45	+10,50	1 714,88	-16,17	8,83	9,43
1937	64,98	-13,51	174,40	+7,83	896,31	+5,39	2 020,09	+17,80	7,25	8,63

Zdroje: Výroční zprávy Včely 1936 a 1937. Archiv Muzea družstevnictví, Družstevní Asociace ČR, nzp. fond, Protokol z řádní valné hromady Včely, 11. 12. 1938. Státní oblastní archiv Praha, fond Krajský soud obchodní, spis Dr VIII-165, k. 2694-2695; *Statistika výdělkových a hospodářských družstev (vyjímaje družstva úvěrní) v Království českém podle účetních uzávěrek z r. 1912, resp. 1913 a stav družstev těch 31. prosince 1917. Zprávy zemského statistického úřadu Království českého, sv. XXVI, sešit 1*, Praha 1918, s. 124–125; *Družstva neúvěrní v republice Československé v roce 1919. Československá statistika sv. 10, X. řada, 1. sešit*, Praha 1926, s. 404–405; *Statistická příručka republiky Československé, sv. 4*, Praha 1932, s. 165; *Neúvěrní družstva v republice Československé v roce 1930. Československá statistika sv. 108, X. řada, 2. sešit*, Praha 1935, s. 2–3 a 62–63; *Statistická ročenka republiky Československé, ročník 1938*, Praha 1938, s. 114–115; *Statistická ročenka republiky Československé, ročník 1948*, Praha 1948, s. 156

III. Vnitřní procesy a fungování družstva

Klíčovým faktorem k pochopení vnitřních mechanismů družstva jsou stanovy. Ty se v průběhu let měnily, vždy však respektovaly základní pravidla družstevní demokracie. Jejich vývoj byl ve většině parametrů standardní a srovnatelný s typickými stanovami sociálně-demokratických družstev (to se týkalo např. cílů družstva). Ustanovení o hospodaření s majetkem družstva se postupně vyvíjelo k podnikatelsky stále konzervativnějšímu pojetí, čemuž odpovídal např. rostoucí podíl zisku určený k přesunu do rezervních fondů. Družstvo po celou dobu, s výjimkou několika málo let během války a bezprostředně po ní, vyplácelo restituce členům. Ty se standardně pohybovaly mezi 2 % a 3 % (ačkoli v období před první světovou válkou byly i vyšší). Včela vytvořila postupně několik podpůrných fondů. Vedle nich existoval fond úsporný, kde si členové mohli spořit peníze za výhodných podmínek. Specifikem Včely v době jejího vzniku bylo pravidlo, podle něhož byl každý člen povinen nashromáždit v tomto fondu určitou částku, a do doby, než toho dosáhl, byly jemu určené restituce připisovány na tento fond. Zmiňovaná částka byla přitom na počátku značně vysoká (100 K, tedy desetinásobek členského podílu!), což opět svědčí o snaze prezentovat Včelu jako podnik konzervativní, jehož hlavní hodnotou je stabilita.

Významnými změnami prošla ustanovení regulující členství v družstvu. Na počátku bylo univerzálně otevřeno všem („každá svéprávná osoba“). Poté, co Včelu ovládla

komunistická strana a družstvo převzalo (alespoň částečně) její pojetí třídního boje, bylo v roce 1924 členství třídně ohraničeno na dělníky (nedělníkům smělo být max. 5 %, lze však pochybovat o tom, že by toto pravidlo bylo vymáháno). K opětovné změně – v podstatě do původního znění – došlo až na konci roku 1938 ve zcela odlišných podmínkách druhé republiky.

Statutární orgány byly až do roku 1923 standardně tvořeny představenstvem, dozorčí radou a valnou hromadou. K ní mohly být podávány i volné návrhy, kandidáti do dalších orgánů byli voleni jednotlivě. Rovněž pravomoci těchto orgánů odpovídaly běžným zvyklostem. Postupem doby se měnila pravidla usnášeníschopnosti valných hromad, a to tím způsobem, že se zvyšovala potřebná minimální účast členů, resp. delegátských hlasů a potřebná kvora pro zásadní rozhodnutí. Vnitřní uspořádání družstva se velmi změnilo v roce 1923, kdy můžeme sledovat snahu členstvo výrazněji zdisciplinovat. Bylo zrušeno podávání volných návrhů valné hromadě a představenstvo s dozorčí radou byly voleny na jednotných kandidátních listinách. Především však vznikl zcela nový orgán – družstevní rada. Tvořili ji předsedové dozorčích výborů prodejen (a lze ji tedy chápat jako snahu přiblížit vedení družstva členům přes nový mezistupeň). Měla významné pravomoci (stanovami jí bylo určeno k řešení „vše, co nepřísluší valné hromadě“) a mimo jiné navrhovala kandidátku dozorčí rady (a dozorčí rada zase představenstva). Měla tedy zásadní vliv na chod družstva. Navzdory tomu se zdá, že družstvo bylo řízeno stále ještě v zásadě demokraticky, na valných hromadách probíhaly živé diskuze atd. Od principu superiority valné hromady se Včela nikdy neodchýlila.

Významnými proměnami procházelo také personální složení představenstva a dozorčí rady. V obou orgánech byl poměrně nízký počet žen (méně než 10 %). Sociální složení členů ukazuje dominantní zastoupení středostavovských vrstev (úředníci, kvalifikovaní dělníci), úplnou výjimkou nebyli ani příslušníci vyšších tříd (politici, ale i jeden továrník). Naproti tomu relativně velmi nízké bylo zastoupení příslušníků nižší sociální třídy (chudiny). Ačkoli byla tedy Včela družstvem dělnickým, vedli ji příslušníci středních tříd (cca 75 % všech členů obou orgánů). Ve vedení družstva lze dále vysledovat značnou personální kontinuitu, řada lidí byla volena opakovaně a někteří v orgánech Včely strávili i desítky let. Patřili mezi ně i příslušníci širší špičky či vrcholní družstevní experti jak strany sociálně-demokratické (Jan Havránek, Ferdinand Jirásek, Vojtěch Dunder, Josef Hudec, Rudolf Jaroš, Emil Lustig aj., zejména však František Modráček), tak i komunistické (Václav Nosek, Alois Zábojník, Marie Stejskalová, Václav Šturc, ale hlavně Antonín Zmrhal).

Důležitou otázkou je také motivace vstupu a setrvávání v družstvu pro řadového člena.

Hlavní důvody vstupu do Včely byly nepochybně ekonomické. Ačkoli byl vstup spojen s povinnostmi zaplatit členský podíl (což bylo možné i na splátky), běžně nakupujícímu členovi se tato investice během jediného roku vrátila. Poté již byl schopen každoročně realizovat kombinovanou úsporu (sleva + restituce), která mohla dosahovat standardně alespoň 5 %, často však i více. Jistým břemenem mohla být zmiňovaná povinnost šetřit v úsporném fondu, nicméně ten byl dobře úročen, a kromě toho z něj bylo možné vybírat v případě potřeby (po schválení orgány družstva). Je pravděpodobné, že sociálně slabším členům to bylo celkem bez problémů umožňováno. Kromě toho mohli čerpat z podpůrných fondů ve formě zboží zdarma či dokonce finanční podpory v případě, že upadli do nezaviněné nouze a vyčerpali své úspory. Pro sociálně nejslabší členy tak mohlo členství ve Včele představovat jistý druh záchranné sociální sítě. Například průměrná kombinovaná úspora (levnější nákup + restituce) v roce 1932 odpovídala zhruba cca 75 % ročních nákladů na brambory či přibližně 20 % celkové útraty za otop u průměrné dělnické rodiny – benefity členství ve Včele tak v některých případech skutečně mohly představovat záchranu před hladem či ztrátou bydlení!

Dalším ekonomickým motivem členství v družstvu mohla být perspektiva získání zaměstnání (Včela měla v roce 1938 téměř 1 200 zaměstnanců) u stabilního a dobře placího zaměstnavatele (většina zaměstnanců pocházela z členské základny). A konečně se otevírala také případná možnost funkcionářské dráhy spojené s kariérním vzestupem, který mohl případně vést až do nejvyšších pater politiky. Vedle ekonomických motivů vstupu do Včely však existovaly i další. Byla to především možnost „někam patřit“, přispět svým dílem k „věci socialismu“ (ať ji již dotyčný chápal jakkoli) a možnost podílet se na řízení družstva – podniku.

IV. Vztahy Včely navenek

Vnější vztahy Včely byly v první řadě určovány jejím postavením uvnitř Ústředního svazu československých družstev. Zde byla její role zásadní a nezpochybnitelná. Včela stála u zrodu nejen svazu, ale i jeho dalších přidružených „servisních“ organizací, jako byla velkonákupna (VDP), Všeobecná družstevní banka či Lidová pojišťovna Čechoslávia. Se všemi těmito institucemi (včetně ÚSČD) bylo pražské družstvo rovněž výrazně personálně propojeno. Řadu míst v jejich managementu zastávali lidé spojení dříve nebo stále ještě se Včelou, jako již zmiňovaní Emil Lustig, Jan Havránek, František Modráček, ale také např. Antonín Zmrhal. Toto propojení trvalo až do vrcholu boje mezi sociálními demokraty a komunisty, resp. do vyloučení ze svazu v roce 1932. Včela hrála uvnitř (a poté vedle) ÚSČD zásadní roli také díky své velikosti. V roce 1931 tvořili její členové 12 % veškerého členstva

svazových spotřebních družstev.

Spor Včely s ÚSČD se datuje od 1. poloviny 20. let, kdy kontrola družstva přešla do rukou komunistického vedení. Boj se soustředil zpočátku na ovládnutí Včely samotné, a poté, co byl rozhodnut ve prospěch KSČ, se přenesl na vnitrosvazovou rovinu. Pražské družstvo stálo v čele tzv. družstevní proletářské opozice (DPO), která permanentně útočila na vedení svazu. Klíčovými milníky tohoto boje byly slavnosti ke dvacátému jubileu založení ÚSČD v roce 1928, vystoupení komunistických zástupců na schůzi odboru konzumních družstev v červnu následujícího roku (komunisté poté, co neprosadili své požadavky, schůzi opustili, což bylo KSČ hodnoceno jako velká taktická chyba), vytvoření DPO a její říšská konference v roce 1931. Významným katalyzátorem bylo jednání o územních obvodech působnosti, které Včela zcela odmítala (vytvořeny byly v roce 1930, ale jednalo se o nich ještě minimálně další rok). Poznání nemožnosti rozumné domluvy se Včelou vedlo sociálně-demokratický svaz k pokynu vytvořit v Praze nové konzumní družstvo Rovnost, jehož ustavující valná hromada se konala v květnu 1931. Tento pokus o získání dominantního postavení v Praze a o odsunutí Včely do druhořadé pozice se však nezdařil. Počty družstevníků nicméně rostly, a to jak ve Včele, tak i v Rovnosti a dalších sociálně-demokratických družstvech středních Čech, takže tato „štěpící“ akce měla i pozitivní výsledky. Poté, co představitelé DPO (především však Včely) narušili jednání zemské konference spotřebních družstev v říjnu 1932 a museli z ní být vyvedeni, byl iniciován proces vyloučení Včely ze svazu. K tomu došlo koncem roku 1932 (a několik desítek družstev DPO následovalo zanedlouho).

Na faktografickém vyličení konfliktu mezi Včelou a svazem se shoduje literatura obou proveniencí – sociálně-demokratické i komunistické, byť samozřejmě obě interpretují konflikt z opačných hledisek. Po vyloučení se Včela ocitla před rozhodnutím, co dělat dále. Ačkoli to bylo zvažováno, neodhodlala se DPO nikdy k založení vlastního svazu (a verbálně samozřejmě neustále deklarovala snahu družstevnictví sjednotit – nicméně svou cestou). Důvodů k tomu bylo několik. Především byla komunistická družstva i nadále ekonomicky závislá na svazu, resp. k němu přidružených organizacích (hlavně na VDP jako zásadním velkoobchodním partnerovi). Kromě toho neměla dostatečnou sílu a svou roli hrály také obava z postihu (KSČ se několikrát ocitla na hraně ilegality a totéž mohlo klidně potkat i případný komunistický družstevní svaz, který by byl jistě vnímán jako vlivová organizace KSČ), stejně jako otevřený nesouhlas Kominterny, která doporučovala udržet se ve svazu co nejdéle a ani po vyloučení vlastní svaz nezakládat. A konečně byly důvodem i naděje na návrat do ÚSČD. Vzájemné styky totiž nebyly nikdy zcela zpřetrhány, Včela a DPO byly obrazně řečeno vnímány jako sice „zdivočelé“, ale stále děti, svaz pak z druhé strany jako

„sociálfašistický“ a možná „nevděčný“, ale přesto „mateřský“. Jednání o opětovném začlenění Včely a DPO do ÚSČD byla navázána na proměnu postoje KSČ (strategie lidové fronty) v polovině 30. let, avšak protahovala se a až do konce první republiky se je nepodařilo dovést do zdárného konce. Vinu na tom nesly obě strany, více však družstva komunistická.

K vnějším vztahům patřily také interakce s jinými ekonomickými subjekty. Ty se pohybovaly od kooperace po vyostřenou konkurenci až nepřátelství. Pól krajní konkurence představoval pro spotřební družstva soukromý obchod. Včela ostře útočila na (ať již skutečné či domnělé) nečestné praktiky obchodníků („keřasení“, šizení zákazníků atd.). Naproti tomu byly zdůrazňovány pozitivní stránky Včely – dobrá kvalita a cena zboží, férový přístup, poctivost atd. Ze strany soukromého obchodu pak byly častou zbraní stížnosti na prodej nečlenům (zakázaný stanovami a zákonem o daňovém zvýhodnění družstev). Ty byly zřejmě na denním pořádku a v některých případech je musely řešit i vysoké státní úřady (minimálně jednou pak byla takováto záležitost projednávána i v Senátu, protože předseda Včely Václav Šturc byl senátorem za KSČ). Většinou však skončily nanejvýše pokutami, protože bylo velmi obtížné vyvrátit obhajobu družstva, podle níž se jednalo o selhání jednotlivce (což samozřejmě fakticky obvykle nebyla pravda). Jestliže vůči soukromému obchodu si Včela nebrala žádné servítky, vůči ostatním konzumním družstvům, která byla rovněž její konkurencí, se vyjadřovala umírněně (s výjimkou Rovnosti v první polovině 30. let, tam však šlo o spor politický, nikoli ekonomický). Na opačném pólu interakcí (kooperace) se nacházela jiná družstva a družstevní podniky. Spolupráce s nimi nebyla ukončena ani po vyloučení ze svazu, protože Včela někde nutně potřebovala nakupovat suroviny a zboží. V roce 1936/1937 tvořilo 11 velkých družstevních podniků přes 90 % veškerých dodávek Včele za více než 35 miliónů korun. Z těchto jedenácti patřilo pět největších pod sociálně-demokratický svaz a šest zbylých pod svaz agrárnícký.

Zásadním vnějším faktorem, ovlivňujícím do značné míry vývoj Včely, byly vztahy s politickými stranami – konkrétně se stranou sociálně-demokratickou a komunistickou. Od svého vzniku v roce 1905 byla Včela poměrně úzce navázána na sociální demokracii, a to jak personálně (někteří vedoucí představitelé Včely se stali poslanci a později senátory za tuto stranu), tak i organizačně (od roku 1908 prostřednictvím ÚSČD). Současně však byla v zásadě respektována zásada politické neutrality družstevnictví. To bylo sice vnímáno jako integrální součást dělnického hnutí, ale jeho úkoly politické nebyly. Pro sociální demokraty bylo družstevnictví instrumentem ke zvýšení životní úrovně nižších sociálních vrstev a ideálně nakonec i k dosažení socialismu mírovou, evoluční a parlamentně demokratickou cestou. Klíčovou osobností zasazující se o tento princip byl již několikrát zmiňovaný

František Modráček, bezpochyby vůdčí osobnost Včely první cca jedné a půl dekády. Postoj komunistické strany vůči družstvům byl zcela opačný – viděla je jako politické organizace, které se mají přímo účastnit třídního boje. Sociálně-demokratické družstevní principy tedy ze zásady odmítala a nazývala je „sociálfašismem“. Jinak řečeno, jednalo se o zásadní střet družstevních koncepcí obou stran: Pro komunisty byla družstva především politickými organizacemi, jejichž ekonomické úkoly byly sekundární. Sociální demokraté je viděli právě jako hospodářské organizace, jejichž politické angažování bylo nepřijatelné. Je pochopitelné, že tyto koncepce se vzájemně vylučovaly.

Družstevní politika KSČ se proměňovala v důsledku změn celkové politické strategie (od masové strany přes bolševizaci až po strategii lidové fronty). Jejím základem byla frakční činnost – snaha vybudovat uvnitř družstev (či u jednotlivých prodejen) organizované skupiny komunistických družstevníků. Tyto frakce měly řadu úkolů: šířit komunistickou propagandu, pokusit se ovládnout družstvo (v případě neúspěchu alespoň útočit na jeho vedení a sabotovat jeho akce), organizačně, personálně, ale i finančně podporovat akce pořádané KSČ a na ní navázanými organizacemi, a konečně aktivně vstupovat do třídního boje např. finanční a materiální podporou stávkujících.

Ve vleku proměn družstevní politiky KSČ se ocitla i Včela. Její aktivity byly tedy až do poloviny 30. let poznamenány stupňujícími se útoky na svaz (napřed zevnitř, po vyloučení pak zvenčí), aby byly ve 2. polovině 30. let vystřídány snahou o dohodu a opětovné začlenění do ÚSČD (jak již bylo poznamenáno, nakonec k tomu nedošlo). Spojení s pražským družstvem přinášelo komunistické straně nemalé benefity. Byly jednak finanční (přímé i nepřímé, jsou obecně těžko zachytitelné, nicméně je doloženo, že během jediného hospodářského roku, 1931/1932, tedy uprostřed krize (!), se jednalo o cca 700 000 Kč!), jednak další: A. personální, organizační a materiální podpora akcím pořádaným KSČ, B. rezervoár členů a příznivců, jakož i obecné rozšíření vlivu (vděčnost vůči družstvu za zlepšení životní situace členové vědomě či nevědomě spojovali s komunistickou stranou), C. využívání Včely k šíření komunistické propagandy mezi členstvem, a D. prestiž, vyplývající z ovládnutí největšího konzumního družstva ve státě, lokalizovaného navíc v hlavním městě – o to více, že jinak byla síla komunistických družstev v zásadě marginální.

Ačkoli byla Včela komunistickou stranou nepochybně ovládána, nejednalo se v žádném případě o formu závislosti, kterou známe z dob komunistického režimu. Ovládnutí Včely mělo zcela odlišnou vnitřní kvalitu, realizovalo se spíše nepřímo, prostřednictvím personálních vazeb či manipulací, než nátlakem. Na valných hromadách se svobodně a otevřeně diskutovalo. Jinak řečeno, podpora KSČ členstvem Včely byla v zásadě spontánní a

autentická. K tomu přispěla i skutečnost, že KSČ odmítla realizovat několik „doporučení“ Kominterny, která by byla proti zájmům družstva. Jmenujme rozdělení na menší celky či „kauzu“ Antonína Zmrhala. Ten se postavil na odpor proti radikálnímu postupu valné hromady v roce 1930, ale nakonec se podrobil linii KSČ. Za svou opovázlivost však nebyl potrestán, důrazné pokyny Kominterny k jeho odstranění z vedení Včely odmítl osobně Gottwald (a Zmrhal byl v roce 1935 za KSČ zvolen senátorem a po válce stanul v čele Ústřední rady družstev).

V. Včela po roce 1938

Mnichovskou konferencí a následným rozbitím první Československé republiky na podzim 1938 skončila jedna etapa vývoje našeho státu. Druhá republika již byla zcela odlišná, a to se výrazně dotklo i Včely. První obvinění z podpory komunistické strany se Včele ještě podařilo odvrátit (byť byla tato obvinění prokazatelná i v propagačních materiálech družstva). Likvidací zbytku Česko-Slovenska a následným vznikem Protektorátu Čechy a Morava se však manévrovací prostor pro družstvo prakticky uzavřel. Pražská konzumní družstva byla nuceně sloučena do nového Bratrství (vytvořeného přejmenováním Rovnosti). Následovala válečná léta, období tzv. třetí republiky a nástup komunistického režimu. V letech 1945–1953 prožívalo družstvo velkou renesanci (pod názvem Včela-Bratrství), ovšem okno příležitosti se záhy uzavřelo. Komunistický režim provedl v letech 1952–1953 velkou delimitaci vnitřního obchodu, v jejímž rámci bylo spotřebním družstvům zakázáno působit ve městech. Včela tedy na řadu let zanikla. Obnovena byla teprve v roce 1966, své dřívější slávy již nikdy nedosáhla. Po listopadu 1989 těžce zápasila o svou budoucnost a složitě hledala místo v nových, zcela odlišných poměrech (stejně jako celé spotřební družstevnictví). Nakonec v tomto úkolu družstvo neuspělo, za vypjatých okolností bylo ovládnuto Radovanem Vítkem a v roce 2009 definitivně zaniklo.

Velmi zajímavou oblastí je „druhý život“ Včely, tedy její obraz v literatuře dobové i pozdější (tj. ať již sociálně-demokratické, komunistické nebo vzniklé po roce 1989). Všechny publikace vidí Včelu jako družstvo klíčového významu, které fungovalo jako jistý „referenční bod“, podle něhož bylo posuzováno celé spotřební družstevnictví. Zcela v souladu s odlišným viděním poslání družstev oceňuje sociálně-demokratická literatura ekonomické přínosy a výsledky družstva, komunistická literatura pak podíl na třídním boji a přímé vystupování za dělnické zájmy. Střet uvnitř Včely, resp. svazu ličí komunistická literatura velmi tendenčně (a aktivity Včely neúměrně glorifikuje), práce vydané po roce 1989 pak o něm mlčí a nijak ho neanalyzují.

Závěr

Výše uvedené poznatky lze shrnout do odpovědí na dvě základní otázky z úvodu: 1. Byla Včela skutečně oním skvěle fungujícím, svého druhu „vzorovým“ družstvem, jak se traduje? 2. Byla Včela skutečně onou „rudou baštou“ či „pevností komunistů“ v Praze a okolí? Odpověď na obě tyto otázky je kladná. Včela byla družstvem s mimořádnými ekonomickými výsledky, dobře vedeným, starajícím se o své členy, stabilním a prosperujícím. Současně byla jednou z důležitých opor moci a vlivu KSČ v Praze a středních Čechách. O tom, že byla od poloviny 20. let nazírána jako družstvo komunistické, není pochyb. Příběh Včely tak ukazuje, že komunisté, navzdory své dogmatickosti a anti-systémovosti, dokázali družstvo dobře vést. Byli – a jsou – tím ostatně proslulí: Pokud již musí fungovat v liberálně demokratickém systému, dokáží si v něm nalézt svou roli a využívat jej, ačkoli proti němu více či méně brojí či bojují. Jejich přístup se zcela změní až po uchopení moci.

Jakub Raška: Idea družstevnictví v počátcích organizovaného dělnického hnutí v rakousko-německo-české perspektivě

V současné představě bylo dělnické hnutí 19. století v německojazyčném kulturním a intelektuálním prostoru, kam i přes neuvěřitelně rychlé a úspěšné zformování moderního českého národa spadaly i české země, vždy socialistické.³ Jako první si asi vzpomeneme na jména Karla Marxe a Friedricha Engelse, hlubším zájemcům o historii se možná vybaví Ferdinand Lassalle či Rosa Luxemburg, popřípadě Josef Boleslav Pecka, Ladislav Zápotocký a Josef Hybeš, první průkopníci a martyři socialismu mezi etnicky českým dělnictvem. Počátky organizovaného dělnického hnutí a jeho vztahu k fenoménu družstevnictví, kterého se následující text bude týkat, však této široce zakořeněné představě odporuje.

Kontrarevoluce, kapitalismus a formování dělnické třídy

Na počátku 60. let 19. století se v německých státech stejně jako v podunajské monarchii opět probouzí politický život. V 50. letech sice byl po porážení revoluční vlny let 1848 a 1849 zcela potlačen, na druhé straně však bylo zákonodárství tohoto období neuvěřitelně liberální v ekonomické oblasti. Jako by svoboda podnikat a akumulovat kapitál byla tím nejsilnějším odkazem idejí ztroskotané revoluce. Definitivně byly rušeny cechy jako překážka „svobodnému“ obchodu (v Rakouském císařství 1859, v Saském království například 1861), vznikaly velké tovární komplexy i první akciové společnosti. Zaměstnanci těchto podniků se rekrutovali především ze dvou skupin obyvatelstva: a) proletarizovaných řemeslníků, které smetla nová levná konkurence (všech těch mistrů punčochářů, pláteníků, rukavičkářů atd.) a b) obyvatel přelidněných agrárních oblastí.

Pomalu se tak začala utvářet ve velkých městech německých států a západní části habsburského soustátí třída industriálního dělnictva. Zde svým zaměstnavatelům přinášela zisky, zároveň svou koncentrací v centrech moci způsobovala vrásky tradičním politickým strukturám i novým ekonomickým elitám, kteří se se svým liberalismem hlásili o svůj podíl na řízení státu.

Nastíněné strukturální změny ve skladbě společnosti, jež byly zásadně akcelerovány během 50. let, ovlivnily i sociální skladbu nově se utvářejícího hnutí. Zatímco v době

³ Upozorňuji, že pokud se v následujícím textu vyskytne sousloví německý dělník či německé dělnictvo, popř. německé dělnické hnutí, tak tím vždy bude myšleno pojmenování etnických Němců z řad dělnictva žijící jak v německých státech, tak v českých zemích nebo alpských zemích. V 19. století bylo pojmenování Rakušan pouze označení státní příslušnosti a nikoliv národní identity. Rakouská národní idea se rodí až v bolestech 20. století.

předbřeznové a během revoluce byli hlavními nositeli odporu proti novým socioekonomickým pořádkům proletarizovaní řemeslní tovaryši a mistři, kteří požadovali marginalizaci či úplné odstavení strojové výroby a zachování cechovní ochrany své živnosti, nyní se jimi stávají kvalifikovaní tovární dělníci. Ti již nepožadují „utopický“⁴ návrat před industrializaci a kapitalismus, jejich aktivity spíše směřují k umírnění bezmocnosti proti svým zaměstnavatelům. Na počátku 60. let ale nebylo vůbec jasné, jakým směrem se mladé hnutí ubere. Vždyť ještě ani nebyly jasně definované hrany mezi různými politickými proudy a ideami. Pouze jedna věc byla jistá: třída továrního dělnictva bude hrát v politickém, kulturním a ekonomickém životě společnosti stále důležitější roli.

Obecně se dá říci, že hlavním cílem dělnického hnutí 19. století byla redefinice veřejné sféry, respektive občanské společnosti. Její součástí se mohli zprvu stát pouze movití a bohatí muži. Odkaz dělnického hnutí pro naši dobu netkví pouze v humanizaci světa práce a perspektiv života obecně, ale i v přesvědčení, že na rozhodování o veřejných záležitostech se mohou a mají podílet i obyčejní lidé práce, muži i ženy.

Rodící se politické směry a nástup dělnického hnutí v německojazyčném prostoru

Jaké tedy mělo mladé hnutí možnosti? Kde mohlo čerpat inspiraci pro své požadavky či dokonce pro svůj program? Udělejme si malý průzkum dobových idejí okolo tak zvané dělnické či sociální otázky, jež rezonovaly v německém kulturním prostoru. Zajímat nás budou především teoretici, kteří počítali s aktivním zapojením dělníků do programů, jež vypracovali.

Začneme od těch nejznámějších. **Karel Marx s Friedrichem Engelsem** svůj program předložili veřejnosti již v předvečer revoluce v *Komunistickém manifestu* vyšlým v únoru 1848. Během dalších let, když oba sídlili v Anglii, své myšlenky precizovali v dalších spisech. Zde upouštěli od dikce revolučního chilialismu typického pro předbřeznový socialismus a naopak oporu pro své teze nalézali ve vědecké (sociologické a ekonomické) argumentaci. Jejich program se dal shrnout následovně: Základním sociálním pohybem moderní doby je polarizace vlastníků a ne-vlastníků výrobních prostředků. Společnost se tak postupně rozpadá do dvou skupin, buržoazie a proletariátu. Dělníci vyrábí nadhodnotu, kterou používá kapitalista pro akumulaci kapitálu. Uvnitř kapitalismu ale vyrůstají podmínky pro revoluční vzepětí proletariátu, jelikož každá společenská formace si zákonitě vyrábí své

⁴ Toto adjektivum v souvislosti s raným dělnickým hnutím řemeslníků ráda a dosti neprávem používala marx-leninská historiografie. Naopak například díla britských marxistických autorů, jako byli E. P. Thompson či E. J. Hobsbawm, dokládají jak bohatý myšlenkový svět a mnohdy racionálně zvolená strategie boje byly součástí jejich aktivit.

vlastní hrobníky. Ve feudalismu to byla buržoazie, nyní to je proletariát. Postavením každé nové továrny, položením každého dalšího kilometru železnice síla třídy proletářů nabývá na síle. Po revoluci a převzetí moci proletariátem bude následovat takzvaná „diktatura proletariátu“ – to bude také poslední funkcí státu, který je podle Marxe a Engelse vždy instrumentem třídní nadvlády.⁵ Po období diktatury proletariátu bude následovat konečné odumření („Absterben“) státu a vytvoření beztřídní společnosti, jež bude znamenat v podstatě dějinný konec.⁶ Družstevní vlastnictví podniků hrálo roli v jejich programu, rozhodně ale nebylo jeho středobodem.

Rovnou řekněme, že jejich myšlenky byly ale mezi dělnictvem v německých státech a podunajské monarchii na počátku 60. let prakticky neznámé. Znala je úzká skupina filozofujících revolucionářů a jako „státu nebezpečné“ také státní orgány. Ani Mezinárodní dělnické sdružení (takzvaná První internacionála), které roku 1864 založili v Londýně, nezískalo kredit mezi dělníky z Berlína, Lipska, Liberce nebo Vídně kvůli jejich tezím, ale kvůli hmotné podpoře místních stávkových akcí. Marxistický socialismus, navíc značně modifikovaný, získal dominantní postavení mezi dělnictvem až v 90. letech 19. století.

Další programové teze, jež zatím nenašly mezi dělnictvem očekávaný ohlas, vypracoval mohučský katolický biskup **Wilhelm Emmanuel von Ketteler**. Dělnická otázka pro něj byla součástí širší otázky sociální, kterou měl vytvořit a rozšířit „antikřesťanský“ liberalismus. Odpor k liberalismu byl také nevýraznější moment, který ho spojoval s dobovými socialistickými teoriemi. Na rozdíl od jiných svých souputníků z řad katolických konzervativců si uvědomoval, že návrat do bezpečí a řádu stavovské společnosti feudálně-cechovních pořádků již není možný. Jeho spis z roku 1864 *Die Arbeiterfrage und das Christentum* byl na jedné straně teologickým výkladem moderní sociální otázky s dikcí homilie („Pouze Ježíš Kristus, syn Boží, může v budoucnu pomoci dělnickému stavu.“), na druhé straně obsahoval mnoho praktických nástrojů, jak vzniklou situaci řešit. Tím nejdůležitějším návrhem bylo zakládání výrobních družstev, v níž by dělníci měli být činní jako samostatní podnikatelé. Tato družstva měla být financována prostřednictvím dobrovolných křesťanských darů, a nikoliv se státní podporou, jak navrhoval Ferdinand Lassalle, od kterého se inspiroval v podpoře družstevnictví.

Německé katolíky však jeho plány na budování družstev založených na křesťanské lásce příliš nezajímaly. Jeho význam byl zpětně doceněn až po vydání encykliky *Rerum*

⁵ Nyní odhlédněme od toho, že Engels po smrti Marxe měl stále blíže k teoriím, jež prosazovaly legální (parlamentní) postup dělnictva k uskutečňování socialismu, čímž vlastně počítal se zachováním (a posilováním) státu.

⁶ Helga Grebing, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, München 1971, s. 53–57.

Novarum roku 1891, v níž dal papež Lev XIII. podnět k budování křesťansky orientovaného dělnického hnutí. Mohučského biskupa tento nezájem velmi zklamal, ještě více ho to přiblížilo k socialistovi Ferdinandovi Lassalovi, ač se po vydání *Rerum Novarum* měli stát z politického katolicismu a socialismu úhlavní nepřátelé. Již roku 1865 se Ketteler vyslovil pro státní sociální zákonodárství a legalizaci odborových organizací, roku 1869 pak pronáší před 10 000 dělníky řeč, jež je později známa jako *Magna charta křesťanského dělnického hnutí*. Zde stanovil hlavních pět bodů sociálně křesťanského programu, které měly v součinnosti prosazovat církev a stát: 1. zvýšení dělnické mzdy 2. snížení pracovní doby 3. garance dnů odpočinku 4. zákaz dětské práce a 5. zákaz práce matek a mladých dívek v továrnách.⁷ Je patrné, že i katolické sociální učení uznalo oprávněnost některých dělnických požadavků.

Ovšem prvním apoštolem socialismu mezi německým dělnictvem v Rakousku i Německu, resp. prvním, který měl reálnou odezvu, se stal již zmiňovaný **Ferdinand Lassalle**. I přes krátkou kariéru socialistického organizátora (1862–1864) se mu podařilo zahájit proces odklonu dělnických spolků od obecně demokratického tábora, jehož mluvčími byli právě liberálové. V květnu 1863 založil v Lipsku Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (ADAV, Všeobecný německý dělnický spolek), zastřešující organizaci pro další společný postup dělnických spolků a vůbec první sociálně demokratickou stranu v Německu.

Lassalle byl vášnivý řečník, krasoduch a dobrodruh, čemuž odpovídala i jeho smrt. Roku 1864 byl zabit v duelu kvůli nešťastné lásce. Brzká smrt ještě posílila Lassalleho již za života budovaný kult. Jeden současník připodobnil lassalleanské spolky k církvi, v níž je Ferdinand Lassalle Ježíšem. O Lassallem bylo známo, že podporuje maloněmeckou (tj. bez českých a alpských zemí) verzi sjednocení Německa v čele s Pruskem. Na veřejnost dokonce prosákly i jeho utajované schůze s kancléřem Bismarckem. To také zavdalo liberálním kritikům socialistického kurzu některých dělnických spolků k obavám, že Lassalle s Bismarckem chystají alianci dělníků a aristokracie proti nové třídě movité buržoazie („Besitzbürgertum“). Rakouští liberální politici a novináři pak proti vídeňským lassalleanským socialistům na konci 60. let užívali základní argument, že jsou pátou kolonou bismarckovského prušáctví v Rakousku.⁸

Podobně jako Marx hovořil i Lassalle o třídách a třídním panství, o vykořisťování či o nemožnosti zlepšení dělnických poměrů za kapitalismu. Rovněž podobně jako Marx, avšak

⁷ Helga Grebing, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, München 1971, s. 57–59.

⁸ Wilhelm Wadl, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867–1879)*, Wien 1987, s. 167.

s jinými výsledky, došel ke svým teoriím studiem Hegela a anglické klasické ekonomie. Nejsilněji na něj zapůsobil David Ricardo, od kterého převzal teorii o železném zákonu mzdovém. Podle ní je dělníkovi garantována v tržním hospodářství pouze minimální mzda, která mu zaručuje opatření základních životních potřeb (šatstva, potravin, bydlení) k udržení schopnosti práce a reprodukce. Pokud dojde ke zlevnění těchto potřeb, zmenší se i jeho mzda. Z toho důvodu Lassalle odmítal zakládání dělnických svépomocných potravinových družstev, jelikož měla být naprosto neschopná zlepšit stav dělnictva: pokud nějaký konzumní spolek dosáhne nakoupením potravin ve velkém jejich zlevnění, kapitalista jim zmenší mzdy, argumentoval Lassalle. Také varoval před tím, že družstva pomohou jen drobné části dělnictva, která se tak stane dělnickou aristokracií a ostatním se povede ještě hůře.

Družstva se ale zároveň stala jedním ze dvou základních pilířů jeho léku na vyléčení nemoci zvané sociální otázka. Lassalle doufal ve fundamentální přestavbu výrobního způsobu prostřednictvím státem podporovaných družstevních asociací, jež by měly postupně nahradit trh. Jeho cíl byl tedy socialistický: kolektivním a státem dozorovaným vlastnictvím nahradit tržní soutěž.

Vládnoucí třída, tedy bohatá buržoazie, však samozřejmě neměla podle Lassalleho nejmenšího zájmu na zakládání takovýchto podniků, z toho důvodu musí dělnictvo nejprve (a dodejme, že mírovou cestou) ovládnout stát. Lassalle v jistém smyslu zbožštil stát, podle něj teprve stát uskutečňuje lidskou existenci, pouze prostřednictvím státu se člověk může stát svobodným. Zde se rozcházel s dobovým liberalismem, který svobodou chápal vždy svobodu *od* státu, a rovněž s Marxem. A to je právě základ druhého pilíře: úkolem dne dělnické třídy mělo být založení samostatné dělnické strany, která bude nejdříve veškerou svou energii věnovat boji za všeobecné a rovné volební právo, aby následně tato dělnická strana mohla ovládnout důležité zákonodárné orgány a zahájila přechod k sociálně a politicky spravedlivějšímu řádu.⁹

Lassallovým hlavním protivníkem o vliv mezi dělníky se v počátcích organizovaného dělnického hnutí v 60. letech nestal mohučský katolický biskup ani hlasatelé internacionální socialistické revoluce, ale liberální iniciátor dělnických svépomocných aktivit **Hermann Schulze-Delitzsch**.

Hermann Schulze se po revoluci jako zklamaný poslanec pruského národního sněmu po propuštění ze státních služeb vrátil do rodného saského městečka Delitzsch (odtud také jeho přízvisko) severně od Lipska. V Delitzsch a okolí začal zakládat a podporovat

⁹ Grebing, c. d., s. 52.

družstevnické svépomocné organizace. Byly to různé úvěrní spolky, družstva podporující své členy v nemoci, spotřební spolky, surovinová družstva či výrobní družstva. Od roku 1854 vedl časopis o svépomocném družstevnictví a roku 1859 dokonce založil Svaz družstevních spolků. Ospalou konzervativní dobu 50. let, která nepřála politice, avšak byla otevřená novým idejím v hospodářské oblasti, využil k podpoře a úspěšnému šíření myšlenky družstevnictví a jeho uvádění do praxe. To také ale znamenalo, že jeho koncept družstev již byl zcela prost politických konotací, zatímco ještě Rochdalské družstvo poctivých pionýrů, otec či alespoň symbol dělnického družstevnictví, založené roku 1844 v Anglii, pracovalo s koncepty, kde stále měly silné postavení teorie britského utopického socialisty Roberta Owena.¹⁰

Hermann Schulze-Delitzsch byl přesvědčený liberál a stoupenec „manchesterské školy sociální bezohlednosti“, jak myšlenku volného trhu a minimálních zásahů státu do socioekonomického života nazval německý historik Werner Conze.¹¹ Ač je dnes chápáno úsilí o naprostou nepřítomnost státu v sociální oblasti jako zcela okrajový myšlenkový proud, kam spadají různé odnože anarchokapitalismu či libertarianismu, tak minimálně do krachu vídeňské burzy v roce 1873 byl co nejtenčí stát pro většinu liberálů garancí svobody a společenského pokroku. Takový stát sice nepomáhá lidem v nouzi, zároveň ale nezakazuje politické spolky a diskuzní kluby. Bylo by nespravedlivé a ahistorické sociálně-ekonomickou koncepci liberalismu 19. století obviňovat z toho, že pouze plnila roli jakéhosi pozlátka panství buržoazie a legitimizovala nové nerovnosti vzniklé rozmachem industriálního kapitalismu. Sociálně ekonomickou doktrínu liberalismu 19. století je možno kontextualizovat pomocí teorie harmonismu francouzského ekonoma Fréderica Bastiata, jehož stěžejní (i když neoriginální) dílo *Harmonie économiques* vyšlo roku 1850. Schulze-Delitzsch se stal nadšeným ctitelem a šířitelem jeho odkazu v Německu, vedle podpory družstevnictví byl také členem německé společnosti pro volný trh.¹²

Schulze-Delitzsch proti Lassalleho ricardiánské mzdové teorii postavil právě Bastiatův harmonismus.¹³ Tato teorie stručně říká, že následkem soutěže zájmů individuů není rozpad společnosti do antagonistických sociálních skupin, ale naopak společenská rovnováha, harmonie. Vzájemné soupeření zájmů zároveň zaručuje neustálý společenský a ekonomický pokrok. Z toho důvodu bylo přání Schulze-Delitzsche, aby se z každého dělníka stal podnikatel mající svůj podíl v nějakém družstevním podniku. Jako v pokrok věřící liberál

¹⁰ Wadl, c. d., s. 164.

¹¹ Werner Conze, *Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland. Das Beispiel Schulze-Delitzschs*, Heidelberg 1965, s. 5.

¹² Conze, c. d., s. 15.

¹³ Wadl, c. d., s. 167.

doufal, že se díky rozšíření družstevního podnikání celá společnost postupně stane středním stavem. Právě rozpadání společnosti do dvou tříd vykořisťovaných a vykořisťovatelů, které sledovali socialisté, bylo pro liberální myslitele nepřijatelné, jelikož ohrožovalo univerzální a třídně nepodmíněné zájmy svobody a pokroku. Podle Schulze-Delitzsche dokonce neexistovalo nic jako dělnický zájem. Jsou jen zájmy celé společnosti.

Hospodářská soutěž se tedy stala Schulze-Delitzschovým lékem na sociální neduhy. Jeho družstevnické asociace měly pomáhat všem manuálně pracujícím a drobným živnostníkům, aby se vyrovnali síle vznikajícího velkého kapitálu. Zcela ve shodě s harmonismem však u Schulze-Delitzsche (na rozdíl od jiného otce německého družstevnictví Friedricha Wilhelma Raiffeisena) nenajdeme vyjádření, kde by družstva asocioval s altruismem, společenskou solidaritou či láskou k bližnímu. Egoismus a individualistické sledování vlastního prospěchu a zisku bylo pro otce německého dělnického družstevnictví jediné společensky prospěšné chování. Sám k tomu napsal: „Bratrství...jak krásné a veliké slovo, ale jako hospodářský princip naprosto nemožné“.¹⁴ Nejenom, že Schulze-Delitzsch odmítal státní zásahy do ekonomického života společnosti. Jeho teze navíc zněla, že sami dělníci by s ohledem na vlastní zájmy měli odmítat, aby se stát vměšoval do jejich vztahů se zaměstnavateli, jelikož, jak píše ve svém stěžejním díle *Arbeiterkatechismus* z roku 1863, „takový stát by byl rájem pro slabé a budižkničemi, zatímco um šikovných a podnikavých by byl potlačován.“¹⁵

Německý učenec, historik a ekonom Gustav von Schmoller, mimo jiné spoluzakladatel německé historické školy ekonomie, o Schulze-Delitzschovi prohlásil následující: „Jeho ideologie následující Bastiata byla instinktivně korigována jeho praktickými znalostmi života. Srdce a hlavu měl na správném místě.“¹⁶ Hermann Schulze-Delitzsch byl – a opět tento termín musíme chápat dobově – liberálem levicovým, což ovšem nemá nic společného se současnou koncepcí sociálního liberalismu. Nebyl pouze zastánce svobody podnikání a trhu, ale i svobody koalic a spolků. Svoboda ekonomická měla být nezbytně doprovázena svobodou politickou. Ctil odkaz tradice revoluce 1848 a radikalizoval tak liberalismus továrních podnikatelů. Stále ale trval na tom, že zatím nepřišla vhodná doba, aby dělníci vstupovali do politiky, jelikož na to neměli být připraveni materiálně ani kulturně. V politice by nyní, argumentoval Schulze-Delitzsch, pouze hleděli, jak pomoci svému stavu a na zájmy celku by nebrali ohled. Hesly liberálního dělnického hnutí se tedy měly stát svépomoc,

¹⁴ Wadl, c. d., s. 164.

¹⁵ Wadl, c. d., s. 164.

¹⁶ Conze, c. d., s. 17.

soutěž, sebevzdělávání, píle a spořivost, tedy hlavní měšťanské ctnosti 19. století. Proto se také Schulze-Delitzsch nikdy nestal dělnickým vůdcem, ale zůstal středostavovským politikem.

Lassalleho socialisticky reformní teorie „Staatshilfe“, a Schulze-Delitzschova liberální teorie „Selbsthilfe“ byly dvě hlavní koncepce, mezi kterými váhalo německé dělnické hnutí v německých státech i Předlitavsku (specifikům českého případu se ještě budeme věnovat) zhruba do konce 60. let. V obou přístupech mělo družstevnictví klíčové postavení. Jednou však měla družstva nahradit kapitalismus, v druhém případě byla egoistická soutěž moderního věku stavebním kamenem rozvoje družstev.

Družstevnictví držící dělníka v bezpečné vzdálenosti od socialistické ideologie a politiky obecně bylo dítětem kontrarevoluční doby. Mělo tedy zpočátku o mnoho lepší výchozí možnosti. Schulze-Delitzschova soustava měla také daleko blíže k praktickému životu než socialistické teorie Lassalleho. Začala se také prosazovat již v 50. letech. Podle první Schulze-Delitzschovy zprávy o svépomocných družstvech bylo v Rakousku k roku 1860 již 12 spolků, které přijaly jeho ideu svépomocného družstevnictví. V 60. letech následoval další rozvoj: k roku 1863 to bylo již 18 takových družstev a ve zprávě za rok 1867 se hovořilo o 255 svépomocných družstevních spolcích v Rakousku (170 úvěrových spolků, 72 konzumních spolků a 12 výrobních družstev), jež sdružovala několik stovek tisíc lidí.¹⁷ I v německých státech se myšlenka družstevnictví šířila rychle. K roku 1864 bylo v německých státech již 455 spolků s 135 000 členů a 16 mil. tolarů kapitálu.¹⁸

Schulze-Delitzsch sice nebyl iniciátor dělnických vzdělávacích spolků vznikajících po r. 1860, chtěl ale, aby tyto nové platformy rodícího se hnutí převzaly koncept jeho hospodářských asociací. Před liberálními reformami v roce 1867 bylo ve Vídni pouze jedno dělnické oborové sdružení. Byl to Spolek dalšího vzdělávání pro knihtiskaře, elitní kvalifikované dělníky s ekonomickým i kulturním kapitálem zásadně překračující dělnické milieu. Knihťiskaři se také v Rakousku stali nejoddanějšími učedníky Schulze-Delitzsche a začali šířit ideu svépomoci mezi ostatní dělnictvo. Jejich spolek rovněž přijal liberální heslo „Durch Wissen zum Sieg“ (vzděláním k vítězství). Až o pár desetiletí později se toto heslo změnilo na socialistické „Durch Kampf zum Sieg“ (bojem k vítězství).¹⁹ Knihťiskaři byli také jedna z mála skupin dělnictva, jež si mohla dovolit zakládat výrobní družstva. Tento typ

¹⁷ Wadl, c. d., s. 170.

¹⁸ Conze, c. d., s. 17.

¹⁹ Karl Höger, *Aus eigener Kraft! Die Geschichte eines österreichischen Arbeitervereines seit fünfzig Jahren. Herausgegeben vom Niederösterreichischen Buchdrucker- und Schriftgiesser-Vereine*, Wien 1892, s. 252.

družstev, která měla za úkol generovat zisk, byla podle Schulze–Delitzsche nejvyšší formou dělnického družstevnictví a cestou k jeho společenskému vzestupu.

A to byla také důležitá námitka proti liberální ideji dělnického družstevnictví. Drtivá většina dělníků nebyla ve finanční situaci, aby se stala členy výrobních družstev a jen malá část z nich si mohla dovolit mít podíl v různých konzumních spolcích. Většina členů svépomocných družstev se tak nerekrutovala z dělnických vrstev, nýbrž z řad řemeslníků.²⁰ Že může být idea svépomocných družstev uvedená do praxe pouze v prostředí nejlépe situovaných vrstev manuálně pracujících však Schulze-Delitzsch neviděl a vzhledem ke svým teoretickým východiskům asi ani vidět nemohl. Na druhou stranu dělníci přišli i bez Schulze-Delitzsche a jeho laissez-faire liberalismu na prospěšnost svépomocných aktivit. Různé podpůrné fondy („kasy“) pro nemocné a invalidní kolegy či na podporu pozůstalých rodinných příslušníků vznikaly živelně od počátku 19. století v prostředí průmyslových podniků.

Boj mezi lassalleanskými a svépomocnými spolky v Německu propukl již v první polovině 60. let, na přelomu let 1867 a 1868 se dostává i do Rakouska. Před tím z důvodu přísného zákazu politiky pro dělníky žádný socialistický spolek vzniknout nemohl, jediná výjimka v Rakousku byl lassalleanský spolek textilních dělníků v Aši, který vznikl ve skrytu před úřady na základě bezprostředního kontaktu se saskými socialisty. Roku 1867 byla uzákoněna v Předlitavsku spolková a shromažďovací svoboda. Jako první na to zareagovalo vídeňské dělnictvo, jež založilo Wiener Arbeiterbildungsverein (Vídeňský spolek dalšího vzdělávání). Již na zahajovací slavnosti spolku se haněla liberální myšlenka svépomoci. V této chvíli proti lassalleánskému socialismu začal vystupovat i liberální tisk.

Od druhé poloviny 60. let začala na dělnictvo orientovat své politické aktivity dvojice August Bebel a Wilhelm Liebknecht. Jejich socialismus se stavěl proti pruské nadvládě a nějakou dobu rovněž prosazoval spolupráci s liberálními proudy. Roku 1869 pak založili v durynském Eisenachu socialistickou stranu, jež se programově přihlásila k První internacionále. Jejich vliv dosáhl i do Předlitavska, především Dolního Rakouska a severních Čech. Dá se říci, že Bebel s Liebknechtem vytlačili postupně vliv Schulze-Delitzsche a stali se nyní hlavními konkurenty lassalleanistů. Na přelomu 60. a 70. let se tak německé dělnictvo vydalo stezkou socialismu. Schulze-Delitzschovo popírání nutnosti alespoň základního sociálního zákonodárství a jeho idea apolitického dělnického hnutí v období velkých stávek a několikatisícových dělnických shromáždění za všeobecné a rovné hlasovací právo již působila

²⁰ Conze, c. d., s. 17.

velmi anachronicky. Tyto aktivity byly zkrátka už neslučitelné s myšlenkovým korpusem Schulze-Delitzsche. Roku 1873 rovněž krachem vídeňské burzy propukla zatím největší světová hospodářská krize. Většina výrobních spolků svou aktivitu ukončila, na jedné straně kvůli malým finančním rezervám a také z důvodu nedostatečných znalostí družstevníků o vedení podniku v době krize. Několik produktivních družstev v Rakousku i Německu sice překonalo krizi, pro lidi práce to ovšem nebyla žádná výhra, jelikož tyto podniky obsadili noví akcionáři, kteří byli vůči blahu dělnictva zcela indiferentní a změnili je ve firmy, jejichž jediným úkolem bylo generovat zisk.²¹ Dělnickým družstevním spolkům nepomohl ani fakt, že liberály ovládaný předlitavský parlament uzákonil právě roku 1873 družstevnický zákon.

Politická vyčpělost liberálních doporučení pro dělníky spolu s nepříznivým ekonomickým cyklem v podobě hospodářské krize zapříčinily úpadek svépomocných družstev v dělnickém prostředí. Idea družstevnictví orientovaná na výdělečnou a ne pouze podpůrnou činnost v socialistickém prostředí v 70. a 80. letech 19. století byla spíše utopickou vizí než programem pro praxi. Státní podporu dělnickým družstvům mají ve svém programu eisenachská Sociálně demokratická dělnická strana (Eisenach 1869), rakouská (Neudörfel 1874) i československá (Břevnov 1878) socialistická strana.²²

České země

Už bylo řečeno, že především severočeské dělnictvo bylo zasaženo sporem mezi svépomocí a státní pomocí. Co však etnicky české dělnictvo, jež mělo své centrum v Praze? Zde samozřejmě spor Schulze-Delitzsch kontra Lassalle, potažmo Bebel a Liebknecht, nefungoval. Všechny tři proudy totiž implicitně počítaly s německým národem jako nejvyspělejším, a tudíž vedoucím živlem ve zdejších končinách. Rovněž socialismus byl českému dělnictvu tlumočen především skrze německé kulturní prostředí, tedy s nutným přídavkem velkoněmeckých resentmentů. Formování etnicky českého dělnického hnutí je tak v 60. letech nutno chápat v rámci postupu liberálně-konzervativního národního hnutí, jež v českém prostředí splývá s formováním moderní občanské společnosti. Dobře to vystihují slova nejpřednějšího dělnického organizátora na konci 60. let, knihtiskaře Jana Bavorského, o kterém ještě bude řeč. Takto kritizoval v časopise *Dělník* v roce 1868 shromáždění vídeňského dělnictva:

²¹ Wadl, c. d., s. 180.

²² Petr Prokš (ed.), *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, Praha 1999, s. 11, 13, 20.

„Proč jste vy ozdobili řečníště barvami německými, když hlásali jste z něho, že nemá býti rozdíl mezi dělnictvem dle národnosti? Proč připíjeli jste nazdar časopisectvu vídeňskému, jež libuje si každým dnem v nadávkách a urážkách nejhnusnějších naproti československému národu? Cesty naše jsou rozdílné – my uznáváme bratrství dělnické, avšak musí spočívat na zcela jiných základech než na řečníšti německými drapériemi potaženém!“²³

Ještě v roce 1848 definovala zájmy národa, resp. společnosti, národně liberální elita, jež nazírala na dělnictvo stejně jako na celý moderní průmysl s krajní nedůvěrou. Spíše u nich v náhledu na široké vrstvy českého národa dozníval romantismus jungmannovské generace, který za jádro českého národa označil „zdravé“ venkovské obyvatelstvo a nikoliv „nezdravé“ proletarizované městské vrstvy. Situace se na počátku 60. let rozhodně změnila. Dělnické spolky koordinovaly svou činnost s národním hnutím. Zdá se, že i špičky české národní politiky si uvědomily, že český národ nemůže konkurovat německému živlu bez podpory rostoucí masy dělníků. Moderní industriální konflikt „dělník kontra kapitalista“ také vykládaly v národní poloze jako konflikt českých dělníků a jejich německých zaměstnavatelů. Tato spolupráce rovněž nějakou dobu fungovala. Na 3000 dělníků z různých spolků se účastní slavnosti položení základního kamene Národního divadla v květnu 1868, dělníci hovoří na tzv. táborech lidu, které byly nejmasivnější dobovou demonstrací české svornosti v reakci na státní dualismus Němců a Maďarů.

Rovněž družstevnictví se těšilo v české veřejnosti velké oblibě, zejména v prostředí měšťanské inteligence a drobných podnikatelů. Svépomocné aktivity byly mezi pronárodně aktivními Čechy chápány jako prostředek národní emancipace. Jen v Čechách bylo k roku 1867 180 družstev, což němečtí liberálové ve Vídni pozorovali s krajní nechutí.²⁴ Ze sociálně historického hlediska bylo nasnadě, že česká společnost vygeneruje muže, jenž bude mezi dělnictvem po vzoru Schulze-Delitzsche podporovat liberálně laděnou myšlenku družstevní svépomoci. Roku 1848 dostal od Svatováclavského výboru na starost komunikaci s dělnictvem František Cyril Kampelík. Tento muž měl v době revoluce dohlížet na to, aby dělnictvo svými akcemi nenarušovalo národní jednotu a liberální hranice revoluce. Kampelík se rovněž v 50. letech stal propagátorem družstevnictví. Svůj koncept spořitelních a úvěrových družstev (pojmenovaných později na jeho počest kampeličky) nepropagoval ale mezi dělnictvem, ale po vzoru F. W. Raiffeisena ve středostavovském rolnickém prostředí.

²³ Jiří Kořalka, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1996, s. 256.

²⁴ Wadl, c. d., s. 170.

Českým Schulzem-Delitzsem se stal jiný učenec, ekonom **František Ladislav Chleborád**.²⁵

Chleborád se dostal do kontaktu s pražským dělnickým hnutím zprvu téměř náhodou. Ideoví vůdci pražských dělníků chtěli koncem roku 1867 v reakci na liberální reformy povolující politickou činnost dělnictva založit dělnické noviny a hledali výtečníka z národní elity, který by svou autoritou takový list zaštitil a také by dělnictvu pomohl s vypracováním jejich programu. Patronace dělnických spolků a dalších aktivit veřejnými osobnostmi byla běžná na počátku organizovaného dělnického hnutí nejen v českém prostředí. Na jedné straně taková osobnost dodávala lesku dělnickým aktivitám, na druhé straně sloužila její autorita jako jakási garance pro úřady, že se nejedná o komunistické či revoluční bratrstvo.

Organizátorům pražského dělnictva doporučil krejčovský dělník Jan Chleborád právě svého bratrance, ekonoma Františka Ladislava.²⁶ Chleborád jako národní liberál začal po vzoru Schulze-Delitzsche a Rochdalských pionýrů mezi dělnictvem propagovat ideu dělnické družstevní svépomoci, kterou nazýval „tovaryšství podnikatelské.“ Družstva zakládal rovněž na svépomoci, sebedisciplíně, vzdělávání a především národní jednotě. Sám k tomu napsal: „Dělnictvo musí si pomoci samo. Nejde ani s Delitzsem ani s Lassalem, nýbrž cestou vlastní se souhlasem národa československého.“²⁷

V prosinci 1867 tak začaly pod jeho patronací (a redakcí knihtiskaře Václava Petra) vycházet dělnické noviny *Dělník*. Rovněž se mu povedlo mezi dělnictvem zpropagovat myšlenku založení dělnického družstevního spolku. Tento spolek, nakonec pojmenovaný Oul, byl skutečně založen slavností na Žofině v březnu 1868, kde bylo přítomno na 4000 dělníků, Chleborádova zahajovací řeč byla v podstatě filipikou proti lassalleanismu. Argumentoval, že stát nemůže vynakládat prostředky na pomoc dělníkům, jelikož by pak nemohl v takové míře podporovat průmysl, čímž by se zpomalil pokrok společnosti, a tedy i pozvednutí dělnictva²⁸

Oul byl nejdříve založen jako potravní konzumní spolek, dokonce byl najat krám na Betlémském náměstí. Spolek byl oslavován podporovateli české národní myšlenky jako důkaz toho, že se probouzejí nižší složky národa. Družstevní myšlenka se šířila i na venkov. Všechny ty různé Blahobyty, Bratroně, Včely a Kruhy však již téměř pozbyly dělnického ducha, jelikož jeho členové byli hlavně ze středního stavu.²⁹

²⁵ K jeho ekonomickým názorům viz Ilona Bažantová, *Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení: vývoj názorů a pokusů o praktickou realizaci do roku 1948*, Praha 2002.

²⁶ Cyril Horáček, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha 1933, s. 36.

²⁷ Horáček, c. d., s. 40.

²⁸ Horáček, c. d., s. 40.

²⁹ Horáček, c. d., s. 43.

Již během roku 1868 však začaly první spory uvnitř Oulu. Mezi dělníky rostly hlasy proti poměrům, ve kterých bylo dělnictvo pouze podřízeným elementem uvnitř obecného národního hnutí. Již se jim zajídalo být stafáží křičící „Hurá!“ při různých přísahách, svěcení spolkových praporů či jiných národních slavnostech. I českým dělníkům se přestával líbit patriarchální liberalismus jako jejich druhům v německých státech a Vídni. V Praze a okolí se stal symbolem těchto neduhů právě Chleborád a jeho odpor k dělnické politice, jenž byl navíc kombinovaný s jeho ctižádostivou touhou být patriarchou dělníků. On sám na první všeobecné schůzi pražského dělnictva na Střeleckém ostrově, konané den po slavnosti položení základních kamenů Národního divadla v květnu 1868, prohlásil: Chceme-li vskutku pomoci národu svému k státní moci, [...], nečiňme to na cestě politické. Nejsme k tomu dosti vzdělaní a pomůžeme národu jinak více. Podporovati můžeme, ale odporovati nesmíme politice jeho.³⁰

Dělníci, kteří se postavili proti výsadní pozici Chleboráda sice nebyli stoupeníci (německého) socialismu, již ale podporovali mzdový boj (a stávky) či myšlenku rozšíření volebního práva. Pomalu tak vznikala opozice, v jejímž čele stanul právě Jan Bavorský, který se stal nejvýraznější osobností éry odklonu dělnictva od všeobecného národního hnutí na cestě k samostatným politikám. Bavorský byl velkým podporovatelem vědomí všedělnické sounáležitosti, napomáhal organizačním aktivitám včetně stávek dělníků různých odvětví, a rovněž jako jeden z prvních dělníků přednášel o družstvech, resp. o konzumních spolcích. Mimo jiné byl také zpočátku ve výboru Oulu.³¹

Spory doprovázené ekonomickou krizí nakonec úplně ochromily činnost Oulu, jenž definitivně ukončil činnost roku 1875, jež tedy trvala celkem sedm let. V 70. letech se ale již více českých dělníků sblíží se socialismem, jenž pomalu ztrácí (i díky vyřešení německé otázky v podobně vzniku samostatné Německé říše roku 1871) negativní pověst ideologické vějičky všenněmeckého imperialismu určené pro pracující.

Závěr

Závěrem řekněme, že družstevní myšlenka byla důležitá pro všechny proudy řešení dělnické otázky shora i zdola v počátcích organizovaného dělnického hnutí po roce 1860. A to nejen v „německé“ Evropě. Zprvu měla největší ohlas liberální doktrína svépomoci. Avšak vzhledem k nepříznivým ekonomickým podmínkám po čas krize a dobové liberální ideologii, jež chtěla

³⁰ Horáček, c. d., s. 42.

³¹ Jan Bavorský, *O konzumních spolcích. Přednáška, již měl Besedě Typografické dne 26. 5. člen téže Besedy Jan B. Bavorský. V Praze Tiskem a nákladem dra Edv. Grégra, Praha 1867.*

udržet dělníka co nejdál od politiky, byla postupně zatlačována socialistickou myšlenkou všeobecného volebního práva a družstev podporovaných státem.

Ideálem liberálů byla společnost nerovná, avšak sociálně prostupná. Jejich víra, že výrobní družstva a spotřební spolky umožní sociální vzestup dělnictva, se však ukázala jako lichá. Původně liberální idea družstevní svépomoci či sebevzdělávání zůstala přítomná v dělnickém hnutí a po roce 1890 byla podporována socialistickým hnutím, které právě vstupovalo do období své masovosti. Na úplném počátku 20. století se spotřební, výrobní a hospodářské spolky staly spolu se sociálně demokratickými stranami a odborovými organizacemi jedním ze tří pilířů socialistického dělnického hnutí v německém, rakouském a nyní i samostatně českém kontextu.

Patrik Vedral: Rudé a věrné - Západočeské konzumní družstvo v letech 1918–1938³²

Počátky českého konzumního družstevnictví se zpravidla datují ke konci šedesátých let 19. století, kdy především díky aktivitě Františka Ladislava Chleboráda vzniká slavný pražský Oul. Nepodařilo se však vytvořit stabilní síť těchto podnikatelských subjektů, hospodářská krize roku 1873 a následný nepříznivý ekonomický vývoj víceméně ukončily aktivitu konzumních družstev. Druhá zakladatelská vlna spadá do devadesátých let 19. století, kdy se již daří vytvářet pevnější základy celého hnutí. Velká prvorepubliková konzumní družstva obvykle hledala své počátky právě v tomto desetiletí. Rozvoj spotřebního družstevnictví způsobily jevy spojené s druhou průmyslovou revolucí a pozvolným utvářením tzv. organizovaného kapitalismu, jmenujme např. kartelizaci trhu, koncentraci kapitálu a utvoření bankovních koncernů, velké průmyslové podniky a z toho vyplývající rostoucí počet průmyslového dělnictva, vznik masových politických stran atd. Příslovečnou jiskrou, která zpravidla zažehla zakladatelskou aktivitu, byl ale sociální konflikt.

Konzumní družstevnictví na Plzeňsku nemá své počátky v Plzni a jeho slavné Škodovce, nýbrž v nedalekých hornických obcích, kde docházelo k větším sociálním třenicím a dříve se zde etablovalo agilní sociálně demokratické dělnické hnutí. První družstvo zakladatelské vlny devadesátých let na Plzeňsku neslo název Pokrok, a bylo založeno roku 1893 v Nýřanech. V následujících letech vznikla řada dalších konzumních družstev, nemálo z nich po několika letech činnosti zanikla (to se týká i nýřanského Pokroku), ovšem po roce 1900 se již utváří kostra spotřebních družstev, která později stála u vzniku ZKD. Zmiňme např. Dělnický potravní a výrobní spolek ve Skvrňanech, Svornost v Nýřanech (nástupce Pokroku), Volnost v Tlučné, Vpřed v Kaznějově a Všeobecný konzumní spolek v Božkově. V samotné Plzni vzniká roku 1912 Ústřední konzumní a výrobní družstvo. Sociální demokraté jej založili ze dvou důvodů, reagovali na tlak ze strany zaměstnavatelem zřízených odborů (tzv. žlutých odborů) ve Škodových závodech, z názvu družstva však rovněž vyplývá, že mělo sloužit jako centrum Plzeňského konzumního družstevnictví. Prvorepubliková literatura zpětně rozdělovala dějiny konzumního družstevnictví na období buditelské, malodružstevní a slučovací. Před první světovou válkou proběhla první dvě, vznik centrálních družstev na úrovni regionů (plzeňské Ústřední konzumní a výrobní družstvo) i celé země (v roce 1908 je

³² Tento text čerpá informace především z: VEDRAL, Patrik. *Západočeské konzumní družstvo (ZKD) a jeho meziválečný vývoj*. In: *Prameny a studie*, č. 62 (2018). Údaje o pražské Včele jsou převzaty z práce Jana Slavička: SLAVÍČEK, Jan. *Spotřební družstvo Včela mezi podnikáním a politikou v letech 1905-1938, aneb, Pevnost proletářů v Praze*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2019. Pro informace o dalších družstvech viz: ŠKATULA, Emanuel, ed. *Dílo družstevní svépomoci: jubilejní spis k XXV. výročí založení Ústředního svazu československých družstev v Praze*. V Praze: Ústřední svaz československých družstev, 1933.

založen Ústřední svaz československých družstev) prokazuje úsilí po koordinaci a předjímal budoucí slučování.

První světová válka, se svým nezměrným sociálním strádáním, poskytla konzumním družstvům příležitost k růstu. V praxi se mohla projevit deklarovaná solidarita a relativní lacinost zboží, činící ze spotřebních družstev útočiště lidí v nouzi. To v kombinaci s tlakem, který byl na družstva vyvíjen (odvod funkcionářů do války, nutnost širší distribuční a zásobovací sítě atd.) vedlo k vlně slučování, která posléze plynule přešla i do dvacátých let. V Plzni se s Ústředním konzumní a výrobním družstvem sloučilo již na přelomu let 1915-1916 družstvo ve Skvrňanech, avšak skutečně klíčovým byl srpen 1918, kdy k totožnému kroku přistoupila většina zbývajících sociálně demokratických spotřebních družstev v regionu. V říjnu 1918 oficiálně vzniká Západočeské konzumní družstvo (ZKD). Obdobným vývojem prošla pražská Včela. V Brně a Moravské Ostravě si nové podmínky rovněž vyžádaly utvoření zastřešující organizace, v roce 1919 se v prvně jmenovaném městě ustanovuje družstvo Vzájemnost-Včela, v druhém družstvo Budoucnost. Tyto čtyři hospodářské subjekty se během první republiky staly největšími konzumními družstvy v Československu.

Konec války byl ve znamení levicového aktivismu a nadšení, projevem toho byl i strmý růst spotřebních družstev. Ten se zhruba kolem roku 1923 zpomalil, do tržeb četných družstev se navíc negativně zapsalo zavedení agrárních cel v roce 1925. Přesto jsou v dobové literatuře dvacátá léta po právu opěvována jako doba, kdy se utvořila masová a stabilní konzumní družstva. Velká hospodářská krize nemohla celé hnutí nepoznamenat. Počáteční stagnaci rychle nahradil propad ekonomických ukazatelů (hlavně tržeb), pro ZKD znamenal rok 1934 pomyslné dno (tržby v hodnotě 103,4 milionu korun oproti 119 milionům v roce 1930). V následujících letech se ale hospodářský růst vrátil, a hledíme-li pouze na kvantitativní ukazatel, podařilo se ZKD i celému ÚSČD překonat jejich předkrizové hodnoty.

Na konci první republiky mělo ZKD zhruba 12-13% podíl členstva, prodejen a tržeb v celém ÚSČD. Společně Budoucností a Vzájemností-Včelou bojovalo o pomyslné prvenství. Nutno mít však na paměti, že tento vysoký podíl byl mimo jiné zapříčiněn vyloučením pražské Včely z ÚSČD. Právě Včela byla nepochybně největším spotřebním družstvem v zemi, porovnání se ZKD to jasně dokazuje. Vzhledem k demografickým podmínkám obou částí republiky to není nikterak překvapivé.

Členové, prodejny a tržby Včely ve vybraných letech

VČELA	1919	1922	1930	1937
Členové	25 448	28 400	43 388	73 928
Prodejny	47	115	329	481
Tržby (v mil. Kč)	34	40	136	186

Členové, prodejny a tržby ZKD ve vybraných letech

ZKD	1919	1922	1930	1937
Členové	14 832	23 626	37 089	50 422
Prodejny	39	84	259	344
Tržby (v mil. Kč)	16	76	119	134

Růst těchto družstev byl zajištěn již zmíněným slučováním, které přineslo prostorovou expanzi. Včela otevírala prodejny po celých středních Čechách, Budoucnost na území dnešního Moravskoslezského kraje, Vzájemnost-Včela na jižní Moravě, ZKD si přisvojilo západní Čechy. K nejdůležitějším družstvům sloučených se ZKD se řadily: Stavební, nákupní a výrobní družstvo Dělnický dům ve Starém Plzenci (sloučení 1919), Chodské konzumní družstvo v Domažlicích (1922), Ústřední konzumní spolek v Rokycanech (1923), Dělnické konzumní družstvo Budoucnost v Sušici (1926), Dělnické pošumavské konzumní a úsporné družstvo v Klatovech (1927). ZKD pronikalo téměř výhradně do českojazyčných oblastí, družstevnictví bylo v Československu děleno dle národnostních a politických linií. Národnostně smíšený charakter západních Čech přesto znamenal přítomnost Němců v ZKD, prodejny družstva byly otevírány v některých německých obcích a výjimečně docházelo i ke slučováním s malými německými podniky (např. s družstvem Brüderlichkeit v Blatnici roku 1921).

Prostorové rozšíření si vyžádalo vytvoření obvodů, zajišťující fungování ZKD v daném regionu (každý z obvodů měl např. svůj ústřední sklad). Na začátku roku 1938 disponovalo ZKD deseti obvody: Domažlice, Kaznějov, Klatovy, Merklín, Nepomuk, Plzeň, Rokycany, Staňkov, Sušice, Zbůch. Plzeňský obvod měl pochopitelně nejsilnější postavení, v roce 1937 se v něm nacházelo 35% všech prodejen ZKD, přičemž jejich podíl na celkových tržbách družstva toto číslo zlehka přesahovalo. Tyto údaje byly nicméně ve dvacátých letech vyšší. Plzeňský obvod tudíž stále dominoval, pozvolné snižování jeho podílu v ZKD ovšem zároveň ukazuje na úspěšné etablování konzumního družstevnictví v celých západních Čechách

Prostorová expanze spotřebního družstevnictví šla ruku v ruce s růstem komplexnosti ekonomických aktivit. Již se nejednalo o tradiční konzumní podniky doby předválečné, za první republiky především velká spotřební družstva usilovala o jakousi formu hospodářské autarkie. Patrná byla hlavně u zpracování surovin, ZKD disponovalo kruhárnami zelí, mlékárnami, pražírny (kávy a obilovin) a stáčírnami (piva, sodovky atd.). Pro interní potřeby družstva byly k dispozici kovářské, mechanické a zámečnické dílny. Konzumní družstva měla též podnikatelské ambice ve výrobě, které však byly omezovány investiční náročností. Nebylo snadné vybudovat výrobní kapacity, tedy pokud je družstva jednoduše nezískala. To se v případě ZKD skutečně odehrálo, toto sociálnědemokratické družstvo se stalo dědicem žlutých odborů (podobný jev nastal v moravskoostravské Budoucnosti). Roku 1919 přebírá ZKD majetek Konsumního spolku pro zřizence Západočeského báňského spolku ve Zbůchu, a hlavně Konsumního spolku pro zřizence Škodových závodů. Tím si ZKD zajistilo nejen odbyt (skrže podnikové kantýny), hlavně získalo velké výrobní kapacity. Jak konstatovalo samotné vedení podniku: *„Z družstva, zabývajícího se jen obchodem, se stalo přes noc družstvo z valné části výrobní.“*

Ne všechny výrobní aktivity ZKD slavily úspěch. Pronikání do zemědělské výroby (družstvo vlastnilo statky a vepřín) nebylo dostatečně výdělečné, pod tlakem velké hospodářské krize docházelo k odprodeji půdy a postupnému stahování ze zemědělství. Nevyplatila se ani investice do stavebnictví, družstevní cihelna byla prodána už v roce 1928, kvůli konkurenci velkovýroby skomíraly též obuvnické dílny. Obecně vzato se ale výrobní podnikání ZKD vyvíjelo zdárně, nejúspěšnějšími bylo pekařství, textilnictví, truhlářství a řeznictví-uzenářství. Tím ovšem jen rostly stížnosti soukromých výrobců, pokus o jejich odvrácení v podobě registrace jakožto konzumního a výrobního družstva ZKD nevyšel (stanovisko Obchodní a živnostenské komory bylo zamítavé). Dle zákona navíc musela spotřební družstva prodávat jen členům, což limitovalo potenciál výroby. ZKD proto svá výrobní oddělení osamostatňovala (byla vedena jako tzv. sesterské podniky): v roce 1924 vzniklo Západočeské řeznicko-uzenářské družstvo (ZŘUD), roku 1925 Západočeské truhlářské družstvo (ZTD) a konečně roku 1933 Západočeské družstevní pekárny (ZDP).

Sesterské výrobní podniky byly se ZKD provázány administrativně, finančně a personálně, většina jejich výroby stále směřovala do prodejen mateřského družstva, avšak díky osamostatnění nebyla plně závislá na jejích členech. Mezi sesterské podniky ZKD se počítaly i dva obchodní. Prvním byl roku 1927 založený Nový a spol., obchodující s topivem (dřevem a hlavně uhlím). Druhým a důležitějším byla Družstevní tržnice, utvořená ke konci roku 1929. Ta převzala textilní prodejny ZKD (pět v Plzni, jednu v Klatovech), a ačkoliv

nabízela zejména textilní výrobky, v jejím sortimentu byly k dostání i dětské hračky, gramofony, sportovní náčiní, šicí stroje atd.

Autarkní tendence spotřebního družstevnictví je pozorovatelná rovněž u financí. Kapitálovou závislost na finančních ústavech mělo teoreticky odvracet vkládání a následné úročení členských úspor. V ZKD dosahovaly v roce 1919 zhruba 1 200 000 Kč, na sklonku první republiky se blížily 22 milionům. I na úrovni ÚSČD byly ve třicátých letech členské vklady nejdůležitějším zdrojem financí. Absolutní autarkie nebyl pochopitelně proveditelná, ani ekonomicky racionální. Proud financí a zboží od soukromých subjektů nikdy neustal, byť i zde se konzumní družstva pokoušela zajistit tyto dodávky od dalších družstevních, či politicky spřízněných organizací. Na úrovni ÚSČD to byla Velkonákupní společnost družstev, Všeobecná družstevní banka a pojišťovna Čechoslávie, v západočeském regionu totéž zajišťovala sesterská družstva a Západočeská lidová záložna (spjatá s plzeňskou sociální demokracií). Československé spotřební družstevnictví je proto dobrým příkladem tzv. pilířového uspořádání státu, spoluutvářelo organizační komplex a specifické milieu svého, sociálnědemokratického, „pilíře“.³³

Ve vedoucích pozicích ZKD se tudíž setkáme téměř výhradně se sociálními demokraty. U vzniku ZKD stál Antonín Zmrhal (1882-1954), který byl předsedou družstva a rovněž městským zastupitelem za sociální demokracii (zvolen 1919). Po stranickém rozkolu se však Zmrhal přidal na stranu KSČ, na konci roku 1922 ze ZKD odešel a začal působit ve Včele. Nejvýznamnějším prvorepublikovým funkcionářem družstva byl předseda dozorčí rady Antonín Remeš (1876–1958), po starostovi Luďku Pikovi druhý nejvlivnější plzeňský sociální demokrat, městský zastupitel a poslanec Národního shromáždění. Mezi další důležité funkcionáře ZKD zařadíme ještě Kajetána Šnajdra (ředitel ZKD 1923–1937), Josefa Janouše (ředitel ZKD od roku 1937) a Jana Kovaříka (předseda ZKD od 1924-1938). Všichni tři byli náhradníky sociální demokracie v plzeňském městském zastupitelstvu. Na valné hromady ZKD, odehrávající se v dělnickém spolkovém domě Peklo, se často dostavovali další vlivní sociální demokraté. Mimo jmenovaného Luďka Pika to byli např. Vojta Beneš, Gustav Habrman a František Modráček. Samozřejmostí bylo zapojení do husté sítě organizací, v nichž měli sociální demokraté silný vliv: další družstva (bytová, tiskařská, pracovní), dělnické akademie a tělocvičné jednoty, odbory, závodní výbory atd.

³³ Pilířové uspořádání existuje ve státě, ve kterém se utvářejí rigidní skupiny dle konfesního, nacionálního či světonázorového přesvědčení. Ty vytvářejí „pilíře“, mohutné organizační komplexy kolem politických stran, jejichž úkolem je maximálně možná integrace sympatizantů. Meziválečné Československo je ukázkovým příkladem tohoto uspořádání. K tomu viz: RÁKOSNÍK, Jakub, SPURNÝ, Matěj a ŠTAIF, Jiří. *Milníky moderních českých dějin: krize konsenzu a legitimacy v letech 1848-1989*. Vydání první. Praha: Argo, 2018, s. 161.

Politický primát sociální demokracie v ÚSČD byl ale zpochybňován KSČ. Té se podařilo ovládnout pražskou Včelu a na začátku třicátých let usilovala skrze tzv. družstevní proletářskou opozici o posílení svých pozic. V případě Včely vedla tato aktivita v listopadu 1932 k jejímu vyloučení z ÚSČD. Politické střety v dalších spotřebních družstvech tím nicméně neustaly. V případě ZKD došlo k měření sil na valné hromadě v dubnu 1933. Hlasovalo se pro dvě kandidátky, jednu zosobňovalo stávající (sociálnědemokratické) vedení, druhou družstevní proletářská opozice. Celá událost byla manifestací síly sociální demokracie, pro její dosavadní vedení v čele s Antonínem Remešem hlasovalo 361 delegátů, pro družstevní proletářskou opozici pouhých sedm (z toho dva hlasy byly prohlášeny za neplatné). V květnu téhož roku bylo ze ZKD vyloučeno osmnáct osob spjatých s proletářskou opozicí, třinácti z nich byl po odvolání umožněn návrat, který byl ovšem podmíněn podepsáním prohlášení, v němž se vzdávali všech aktivit spjatých se jmenovanou opozicí. Plzeň tím dostala své pověsti věrné bašty sociální demokracie.

Navzdory očividnému spojení s politickými stranami však byla družstva apolitickými organizacemi, členům nikdo nezakazoval jejich politické názory a nevyžadovalo se členství v jakékoliv straně. KSČ propagovala daleko vyhraněnější politickou a sociální profilaci svých družstev, sociální demokracie zvolila inkluzivní přístup. Diverzifikace konzumní nabídky a prostorová expanze znamenaly nárůst členů, kteří se neživili manuální prací v průmyslu. Statistiky ÚSČD i ZKD ukazují, že se v jejich řadách objevovali úředníci, živnostníci a zemědělci. Při oslovování těchto společenských vrstev zvolilo ZKD obezřetnou taktiku, apelovalo na svoji otevřenost a nedávalo halasně najevo svoji politickou orientaci. Jak se psalo v interních dokumentech družstva: „*Nikomu přece není tajno, že zvláště ZKD získalo si značné sympatie mezi velkou částí nesocialistického obecnstva. ZKD je před veřejností nepolitické, tak žádá zákon, ale program jeho se úplně srovnává s programem sociální demokracie.*“ ZKD tím dokládá rozšiřování sociálnědemokratického politického vlivu mimo průmyslové dělnictvo, rozvolňující kategorii dělnické třídy, a směřující k širšímu pojetí tzv. drobného/pracujícího lidu.

Sociálně nesourodé členstvo ale znamenalo břímě v podobě nutné diverzifikace nabídky. ÚSČD nabádal svá konzumní družstva k zřízení výrobních odvětví, která měla nejen podchytit spotřebu průmyslových dělníků (akcent na dostatečně široký výběr potravin a topiva), nýbrž i zemědělců a živnostníků, např. v podobě hnojiva, náradí, stavebních hmot a textilií. Ve svých prohlášeních ujišťovala ZDK členy o dostatečně široké nabídce, v níž si vybere každý, ať již je dělník ze Škodových závodů, domkař, nebo státní úředník. Při zřízení prodejen byl brán zvláštní zřetel na charakter oblasti, v níž se nacházely. Nabídka zboží měla

odpovídat konzumní preferenci daných sociálních vrstev a tím samozřejmě pomáhat odbytu. Zde můžeme jasně pozorovat, že hospodářská politika ZKD nezávisela jen na libovůli a plánování vedení, nemalou měrou ji určovalo běžné členstvo, jehož rozdílné konzumní návyky vytvářely tlak na družstvo, které, pokud nechtělo ztratit svůj vliv, muselo adekvátně reagovat.

Měnily se též konzumní požadavky dělnictva. Je pravdou, že ZKD stále nejvíce dodávalo zboží, jehož vyšší spotřebou byly dělnické domácnosti známé (základní potraviny jako brambory, chléb a mouka). Vznik sesterských výrobních podniků zpracovávající maso a mléko ovšem nebyl náhodný. Více tyto požitaviny totiž konzumovaly středostavovské vrstvy, jejich vzestupná spotřeba u dělnictva svědčila o stoupajících životních a částečně i kulturních nárocích. V menších dávkách si členové ZKD mohli také dopřát např. cukroví či pomeranče, pánům byly nabízeny laciné společenské obleky, na družstevnice cílily reklamy informující o nových trendech v textilních výrobcích, které ZKD dokázalo dodat. Sportovní a turistické vyžití se rovněž nabízelo, v dělnickém prostředí se v tuto dobu prosazovala např. cyklistika.

Odráží se však tento trend v útratách členů? Dvacátá léta nemají jednoznačně vzestupnou trajektorii, na jejich konci byla nicméně roční útrata člena ZKD nejvyšší, dosahovala zhruba 3 300 Kč (v rámci ÚSČD byl průměr 2 674 Kč). Velká hospodářská krize značí jasný zlom, dnem je opět rok 1934, kdy činila roční členská útrata zhruba 2 180 Kč (v ÚSČD 2 020 Kč). Od roku 1935 se obnovuje vzestupný trend, jeho motorem je ale především kvantitativní růst členstva, nikoliv posílení kupní síly členů. Celková tržba ZKD byla v roce 1937 nejvyšší v jeho historii, průměrná útrata člena se přesto ani nepřiblížila předkrizovým hodnotám, činila 2 664 Kč (v ÚSČD 2 400 Kč). A pokud vezmeme v potaz dvojí devaluaci koruny z let 1934 a 1936, nepřekvapí, že konzumní družstva i na sklonku první republiky zehrala nad nedostatečnou spotřebou. Konzumní nároky členů tudíž rostly, ve třicátých letech však narážely na nepříznivé hospodářské podmínky, které se nedařilo překonat.

To dosvědčuje i částka věnována na sociální podpory. Ještě roku 1929 na ně věnovalo ZKD jen něco lehce přes 92 000 Kč, následující rok už přinášel negativní předzvěst, podpory se vyšplhaly na částku 138 995 Kč. Není těžké vysledovat paralelu mezi sníženou členskou tržbou a sociálními náklady, jak prvé klesalo, druhé rostlo. V roce 1934 překročila částka poskytnuté podpory dvě stě tisíc, činila 225 734 Kč. Stejně jako u členské tržby, ani u sociálních výdajů se nepodařil návrat k předkrizovým hodnotám. V roce 1937 ZKD vydalo podpory v hodnotě 281 805 Kč, ve srovnání s rokem 1929 došlo k více než trojnásobnému nárůstu, zatímco počet členů se ani nezdvójnásobil. Sociální ochranu mělo vylepšit plánované kolektivní pojištění. Jeho návrh byl přednesen na valné hromadě z dubna 1937, každý člen

měl mít možnost se pro případ úmrtí pojistit na tisíc korun, v druhém pololetí tohoto roku bylo následně zavedeno.

Zaměstnanost ZKD měla daleko stabilnější povahu. Už roku 1920 bylo v družstvu zaměstnáno celkem 532 osob. Jejich počet během dvacátých let průběžně narůstal, v roce 1930 překročil hranici jednoho tisíce. Zajímavý je pohled na těchto 1 004 zaměstnanců. Pochopitelné je vysoké zastoupení osob zaobírající se obchodem s koloniálním zbožím (527), druhou nejpočetnější kategorií představovaly sklady a povoznictví (133), třetí pak kancelářský personál (104). Zaměstnanci ZKD odráželi sociální strukturu celého družstva, většinu z nich tvořili dělníci, řemeslníci a obchodníci, zastoupeno bylo ale též úřednictvo a zemědělci (odhadem čtyřicet zaměstnanců). V dobách krize sice ZKD hospodářsky strádalo, své vydobyté pozice však opouštělo jen zřídka, i proto zaměstnanost družstva klesla daleko mírněji, roku 1932 pracovalo pod ZKD 911 osob. Po roce 1934 se zlepšovala většina ekonomických ukazatelů ZKD, zaměstnanost nevyjímaje. Na sklonku roku 1937 mělo družstvo 1 119 pracovníků.

Družstevnictví, a to i ve své pravicové podobě, vždy vyzdvihovalo svoji humanistickou a výchovnou funkci, díky níž ve svých členech i celé společnosti údajně šíří altruismus a solidaritu. Není proto překvapivé, že ZKD kvapně zavádělo přednáškové kurzy a zakládalo knihovny, mající mimo zmíněného idealismu rovněž prostší funkci, a to vzdělávat funkcionáře a zaměstnance. V prosinci 1920 byla zřízena Družstevní večerní škola, nabízející přednášky z národohospodářství, zbožiznalství či dějin družstevního hnutí. Toto školení se osvědčilo a bylo dále opakováno, ve třicátých letech k němu přibyly letní internátní kurzy pro vzdělávání družstevních pracovníků. V říjnu 1921 zřídilo ZKD svoji knihovnu o 700 svazcích a uvedlo v život svůj vzdělávací odbor, jejichž účelem bylo oslovení širšího publika, už ne jenom zaměstnanců (centrální vzdělávací výbor ÚSČD vznikl roku 1924).

Kvantifikace výchovné a vzdělávací činnosti ZKD je možná skrze finanční výdaje a dochované záznamy o pořádaných akcích. Na tzv. družstevní výchovu (termín užívaný v pramenech) nedávalo ZKD zanedbatelné částky, v letech 1935–1937 se jednalo o zhruba milion korun. Se zlepšením hospodářské situace měla tato částka tendenci narůstat, např. jen za obchodní rok 1938 ZKD utratilo za družstevní výchovu více než půl milionu korun. Počet propagačních, vzdělávacích a zábavných akcí a účast na nich se rovněž zvyšovaly. Za obchodní rok 1929 bylo podobných podniků uspořádáno 342, navštívilo je 24 631 osob (průměrně 71–72 osob), za rok 1937 ZKD uskutečnilo 626 akcí, návštěvnost činila 61 913 osob (průměrně 98–99 osob). Jejich náplň se lišila dle publika, od univerzálních krátkých filmů, přes odborné přednášky, až k loutkovým divadlům pro děti. Velká spotřební družstva

můžeme tedy chápat i jako důležitá propagační, vzdělávací a zábavní centra, mající značný dosah a vliv na sociálně slabší populaci.

Spotřební družstevnictví se ze skromných počátků stalo již před vznikem první republiky důležitou a uznávanou součástí tržního hospodářství, v meziválečné době to jen potvrdilo. Bylo dobře organizovaným a ekonomicky efektivním uskupením, rozprostírajícím se po celém Československu. ZKD je společně s pražskou Včelou, Budoucností v Moravské Ostravě a Vzájemností-Včelou v Brně reprezentantem velkých konzumních družstev, mající na konci meziválečné doby tržby přes sto milionů korun, stovky prodejen a desetitisíce členů. Jejich fungování a vývojové tendence se od sebe příliš nelišily. Za první republiky bychom za ty nejdůležitější mohli označit koncentraci a racionalizaci družstev (slučování), autarkní sklony související s rozšiřováním hospodářské aktivity, sociální inkluzi nižších a nižších středních vrstev a nezanedbatelnou roli družstev jako vzdělávacích a zábavních institucí.

Politika družstev se odvíjela od jejich příslušnosti k dané straně, v komunistické Včele byla jiná než sociálnědemokratickém ZKD. V krátkosti lze říci, že politika komunistů vedla k vyhraněnějšímu přístupu, odrážející se např. v důrazu na revolučnost a exkluzivnost komunistických družstev (vhodné jen pro ryzí proletáře a straníky). ZKD se naopak nebránilo částečné relativizaci své socialistické identity, s čímž rovněž souvisí ideologická umírněnost. Sociálnědemokratické družstevnictví se sice po celé sledované období nevzdalo úsilí po (reformní) změně stávajícího ekonomického systému, ale zároveň uznávalo, že své členy ani tak neradikalizuje, jako pomáhá integrovat do společnosti. Sám ÚSČD, chtěl-li se legitimizovat před svými oponenty, pojímal svoji činnost coby šířitele sociálního smíru ve státě, garantující tím stabilitu Československa.

Úvod

Ambicí tohoto článku je se zamyslet, jakou mají perspektivu česká družstva v 21. století, ve kterém jsou hlavní hnací silou hospodářství velké nadnárodní firmy. Zabývá se otázkou, zda pro družstva zbude nějaká mezera na trhu a jakou úlohu budou v budoucnosti hrát v hospodářství i ve společnosti.

Již uplynulých 30 let bylo velkou výzvou pro česká družstva. Na jedné straně bylo jejich velkou výhodou, že je komunistický režim v Československu (1948-1989) nezrušil jako jiné formy soukromého podnikání, na straně druhé velkým problémem pro družstva bylo, že si je komunistický režim upravil k obrazu svému. Některá družstva úplně zlikvidoval (kampeličky), jiná naopak rozšiřoval do forem, které nemohly přežít v tržní ekonomice jako například zemědělská družstva.

Na počátku 90. let převažoval přístup, že družstva jsou něco spojeného s komunistickým režimem a tudíž je třeba k nim přistupovat úplně stejně jako ke státním podnikům – tedy je co nejrychleji zprivatizovat a co nepůjde zprivatizovat dát do likvidace. To se povedlo jen částečně, neboť mnozí si mysleli, jako například současný předseda ústavního soudu Pavel Rychetský, že družstva mají své poslání a mohou být transformována do podmínek tržní ekonomiky³⁴.

Jenomže budoucnost družstev závisí nejen na politickém klimatu, které pro ně může být příznivé anebo nepříznivé. Jejich budoucnost také velmi závisí na jejich ekonomickém výkonu, neboť družstva jsou nepochybně také podnikatelskými subjekty. Ekonomické prostředí, ve kterém se družstva pohybují, velmi závisí na druhu podnikání. Z tohoto důvodu nejsou perspektivy družstev probírány „en bloc“, ale podle jednotlivých typů. Článek je rozdělen na 5 kapitol, které se zabývají: spotřebními, zemědělskými, bytovými, výrobními družstvy a také družstevními záložnami.

1. Spotřební družstva

³⁴ Rychetský, P.: Poslání družstva a legislativa, Družstevní noviny č. 46, 5.2.1991

Se spotřebními družstvy udělal komunistický režim zvláštní experiment. Na jedné straně jim sebral městské prodejny a velkoobchod, na straně druhé do nich násilně vložil dříve soukromé restaurace a hospody. V roce 1989 bylo 9 374³⁵ družstevních hospod a restaurací. V následných 30 letech pak došlo k praktickému zániku družstevních restaurací. Jejich počet v roce 2018 je 14³⁶ a kolem tohoto počtu osciluje v posledních 10 letech. Spotřební družstva o ty restaurace a hospody přišla díky restitucím, prodejům v rámci malé privatizace, pronájmům. A zdá se, že zbavení restaurací bylo dáno nejen snahou vyhovět tlaku dosavadních zaměstnanců „udělat se pro sebe“, ale také vědomím, že provoz hospod není vhodnou činností pro spotřební družstva. Zdá se tedy, že tato anomálie komunistického režimu: hospody ve spotřebních družstvech je minulostí. Složitější otázkou jsou spotřební družstva v oblasti malo a velkoobchodu. V této oblasti stále družstva hrají celkem významnou roli, i když počet družstevních obchodů poklesl z 16 876³⁷ v roce 1989 na 2 665³⁸ v roce 2018, tedy na necelých 16% původního stavu. Spotřební družstva mají snahu zůstat na trhu, starat se o své členy na venkově i ve městě, ale čelí tvrdé a často neférové konkurenci ze všech stran. Na jedné straně stojí proti nadnárodním řetězcům, které systematicky budují supermarkety po celé zemi. Tyto řetězce disponují výrazně větším kapitálem, profesionálním managementem a připravují spotřební družstva a movitější zákazníky na venkově. Řetězce sice nestaví supermarkety na venkově, ale v malých městech ano. Pro movitější část populace (tedy tu část populace co má auto) je jednodušší dojet do blízkého supermarketu, kde je větší výběr a nižší ceny. Pro venkovské prodejny spotřebních družstev pak zůstávají chudší venkovští spotřebitelé (ti bez auta) a venkovské prodejny pak jsou pak málo výdělečné anebo ztrátové. To vede k zániku prodejen a k přesunu dalších spotřebitelů do supermarketů ve městech. Z druhé strany jsou konkurencí spotřebních družstev OSVČ³⁹, kteří odvádí daleko méně na daních, sociálním a zdravotním pojištění než spotřební družstva, která musí a chtějí vše řádně platit za své zaměstnance. Jejich prostor pro daňovou optimalizaci je daleko menší. V této oblasti stát selhal v zajišťování férové soutěže.

³⁵ Statistická ročenka ČSFR 1990, strana 517.

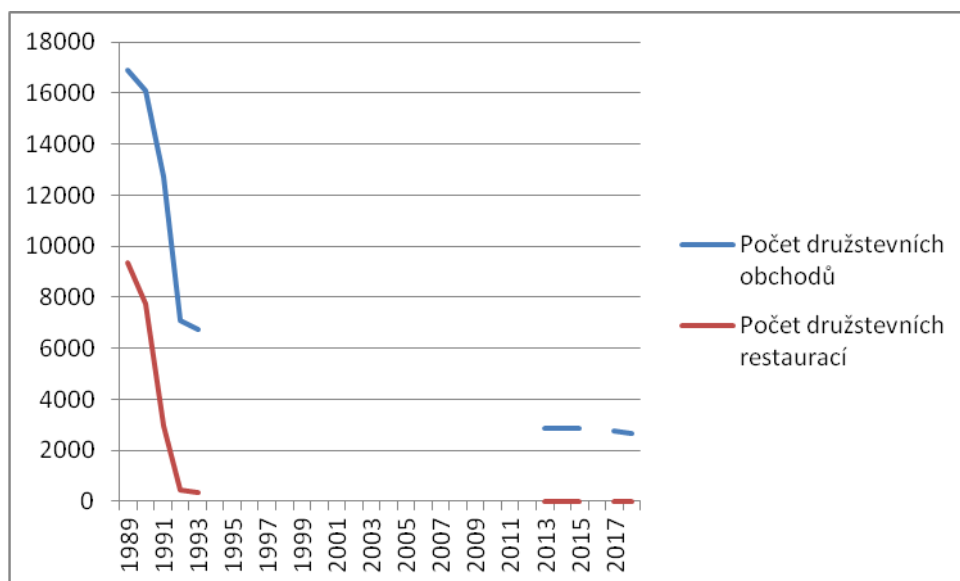
³⁶ České družstevnictví a vybrané statistické údaje za rok 2018, Družstevní asociace České republiky, strana 32, <https://docplayer.cz/147608334-Ceske-druzstevnictvi-a-vybrane-statisticke-udaje-za-rok-czech-co-operative-movement-and-selected-statistical-data-in-2018.html>

³⁷ Mládek, J.: Privatization and transformation of Consumer Cooperative in the Czech Republic

³⁸ České družstevnictví a vybrané statistické údaje za rok 2018, Družstevní asociace České republiky, strana 32, <https://docplayer.cz/147608334-Ceske-druzstevnictvi-a-vybrane-statisticke-udaje-za-rok-czech-co-operative-movement-and-selected-statistical-data-in-2018.html>

³⁹ OSVČ – osoby samostatně výdělečně činné = živnostníci

Počet družstevních obchodů a restaurací v ČR: 1989-2018

Pramen: Mládek, J.: Privatization and transformation of Consumer Cooperative in the Czech Republic, České družstevnictví a vybrané statistické údaje za rok 2018, Družstevní asociace České republiky, strana 32, <https://docplayer.cz/147608334-Ceske-druzstevnictvi-a-vybrane-statisticke-udaje-za-rok-czech-co-operative-movement-and-selected-statistical-data-in-2018.html>

Přes všechny problémy se zdá, že prostor pro fungování spotřebených družstev u nás existuje. Svoji životaschopnost ovšem budou muset prokázat v soutěži s nadnárodními řetězci v oblasti obchodu. To bude možné, jedině pokud budou přínosem především pro své členy a budou spolupracovat s obcemi, které mají zájem na udržení maloobchodní sítě i v těch nejmenších místech.

2. Zemědělská družstva

Zemědělská družstva měla v českých zemích dlouhou tradici. Za první republiky byla velmi rozšířená nejrůznější družstva ve kterých se soukromí rolníci sdružovali k vykonávání specifické činnosti jako bylo skladování obilí, obchodní a marketingové činnosti, strojní družstva, výroba lihu a podobně. V pozdější komunistické terminologii ta družstva byla blízká tzv. družstvům prvního typu, tedy takovým družstvům, kde rolník zůstával svým pánem,

vlastnil půdu, zvířata i jiný kapitál a hospodařil na svůj vlastní účet a na své riziko. Jenom za účelem některých dílčích činností se sdružoval s jinými rolníky, aby společně vyráběli líc, víno, skladovali obilí, provozovali společnou mechanizaci. S těmito družstvy čestí zemědělci neměli žádný problém a rádi se v nich sdružovali. Problém nastal v okamžiku, kdy KSČ se rozhodla pro kolektivizaci podle sovětského vzoru a definovala 4 druhy družstev:

I. typ; jeho základním znakem bylo společný osev, sklizeň a užíváním mechanizace

II. typ; zaváděl společnou rostlinnou výrobu. Jednotlivým rolníkům připadla část úrody podle výměry půdy, kterou vložili do družstva, ale živočišná výroba zůstávala nadále mimo družstvo.

III. typ; zavedl i společnou živočišnou výrobu. Družstevníci byli odměňováni v systému pracovních jednotek a část ve finančních zdrojích.

IV. typ; Oproti typu III. zaváděl odměňování podle množství a kvality odvedené práce bez ohledu na výměru vložené půdy. Zde již byl nucený výkup strojů, svod dobytka do společných stájí, scelování pozemků a vytváření velkých lánů usnadňujících hospodaření ve velkém.

KSČ postupně dotlačila všechna družstva do IV. typu, kompletně společného hospodaření, kde veškerá mechanizace i zvířata byla odevzdány družstvu a družstevníkovi zůstal jen záhumenek, kde si mohl pěstovat plodiny pro osobní spotřebu a doma mohl mít omezené množství domácích zvířat.

Počátky družtev byly velmi těžké, odměny v družstevních nízké. Později se však zemědělci přizpůsobili komunistickému režimu a žili s ním ve zvláštní simbióze. Obvyklý model byl takový, že předsedou JZD byl zpravidla nekompetentní, ale kovaný komunista, který objížděl vyšší stranické a státní orgány a zajišťoval pro družstvo co nejlepší podmínky z hlediska státu a KSČ. O praktický provoz družstva se pak starali jeho dva zástupci živočišník a rostlinář, zpravidla bývalí kulaci, kteří zemědělství rozuměli a český venkov žil v osmdesátých letech 20. století v relativním blahobytu. Není tedy divu, že družstevní rolníci patřili k největším oporám komunistického režimu.⁴⁰

Nicméně právě pro relativní úspěch JZD měl nový režim na zemědělská družstva spadeno a začala snaha o jejich transformaci/privatizaci. Zároveň problém bylo, že většina zemědělců, kteří přišli o svůj majetek v padesátých letech převodem do JZD se nechtělo znovu začít věnovat zemědělské výrobě. Nechtěli se znovu stát sedláky a pracovat v zemědělství 7 dní v týdnu 365 dnů v roce. A tak začal bolestný boj o formu transformace zemědělských

⁴⁰ 1.-3. prosince 1989 se konal XI. sjezd JZD, který ještě 14 dnů po 17. listopadu 1989 podpořil politiku ÚV KSČ.

družstev, která zastínila transformaci všech jiných družtev. Tato transformace byla velkým oříškem a vzbuzovala mnoho vášní a byla předmětem litého politického boje. V dubnu 1991 sice Federální shromáždění schválilo zákon č. 229/1991 Sb. o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, ale nepodařilo se schválit zákon a transformaci zemědělských družstev. Poslanci Federální shromáždění se tedy dohodli, že spojí problém transformace zemědělských družstev s problémy transformace spotřebních, výrobních a bytových družstev. To nebylo úplně šťastné, protože následná debata byla dominována problematikou zemědělských družstev a „jiná družstva“ stála na okraji zájmu poslanců i veřejnosti. Po dlouhé debatě, chaotickém projednávání mnoha pozměňovacích návrhů nakonec Federální shromáždění tento zákon před vánoci roku 1991 schválilo. Nicméně zákon byl vydán až jako 42. zákon příštího roku tedy zákon č. 42/1992 Sb. o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech⁴¹.

Na základě tohoto zákona se družstva musela transformovat do družstev podle obchodního zákoníku anebo do jiné podnikatelské formy. Jenom část zemědělských družstev zůstala v právní formě družstva. Řada z nich si změnila právní formu na společnosti s ručením omezením anebo na akciovou společnost. Mnoho původních zemědělských družstev také skončilo v likvidaci anebo v konkursu. Českou specialitou jsou subjekty, které mají sice v názvu družstvo, ale ve skutečnosti jsou to akciové společnosti anebo společnosti s ručením omezením. Když se například podíváme do aktuálního obchodního rejstříku podnikatelských subjektů v ČR, tak zjistíme, že 11 z nich má dokonce ve svém názvu zkratku JZD (Jednotné zemědělské družstvo) ovšem z těchto 11 subjektů pouze tři mají právní formu družstva, pět z nich jsou s.r.o. jeden je akciovou společností a dva subjekty jsou spolky. Česká zemědělská družstva jsou sdružena v Zemědělském svazu ČR, kde ovšem tvoří menšinu členů. Zemědělský svaz je dominován obchodními společnostmi (většinou s.r.o. a a.s.). Tak například v roce 2017 měl Zemědělský svaz ČR 971 členů, ale z nich pouze 352 členů byla družstva⁴².

3. Bytová družstva

Bytová družstva jsou jednou z tradičních oblastí družstevnictví. Zdá se, že jejich fungování i za minulého režimu mělo řadu pozitivních momentů. Bytů byl permanentní nedostatek a pro mnoho lidí, kteří nedostali přidělený státní byt byli jen dvě cesty jak se

⁴¹ Počátkem 90. let bylo veřejným tajemstvím, že poslanci odhlasovali zákon v nekonsistentní podobě, jednotlivé paragrafy si protirečili a tak jej sněmovní legislativci sami dodělali a trvalo jim to docela dlouho a tak zákon odhlasovaný ještě v roce 1991 vyšel až jako 42. zákon roku 1992.

⁴² http://dacr.cz/soubory/doc_1533543266_23200.pdf, strana 25.

dopracovat k bydlení: vlastní výstavba svépomocí a družstevní bydlení. Vlastní výstavba svépomocí byla jedna z mála soukromých aktivit, které komunistický režim podporoval. Družstevní bydlení pak byla více organizovaná snaha regulovaně a kontrolovaně zapojit soukromý zájem (užívání družstevního bytu) do socialistické ekonomiky.

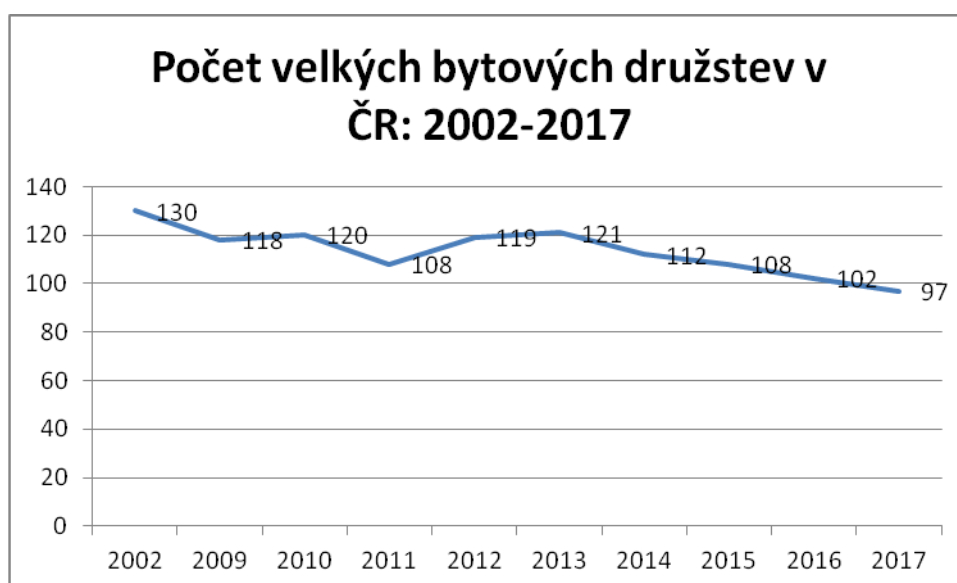
Po roce 1989 nastalo tažení proti bytovým družstvům s poukazováním na jejich skutečné a domnělé slabiny. Představa byla taková, že jedině soukromé vlastnictví je to správné a bytová družstva je třeba zlikvidovat. To se částečně povedlo, protože se propadl počet družstevních bytů ze zhruba jednoho milionu bytů v roce 1990⁴³ na 432 529 bytů v roce 2017. Noví soukromí majitelé bytů pak začali vytvářet Sdružení vlastníků jednotek (SVJ) a význam bytových družstev postupně klesal. Popularitě bytových družstev nepomohly některé velké skandály jako ten bytového družstva Kavčí skála. Říčanské bytové družstvo Kavčí skála se dostalo do potíží v roce 1997 kriminální činností jeho bývalého vedení při výstavbě nástavbových bytů na panelové domy. Konkurz na majetek družstva vyhlásil soud v roce 1998. Druhý správce konkurzní podstaty Koranda do ní zahrnul také byty převedené do osobního vlastnictví, které obyvatelé podle svého tvrzení řádně zaplatili. Bankrotem družstva se opakovaně zabýval Ústavní soud a problém není plně dořešen dodnes. Celá věc se mohla stát jen proto, že začátkem devadesátých let však došlo k zásadním legislativním změnám, jež otevřely dveře k nezákonnému jednání. Bytová družstva byla v obchodním zákoníku zařazena mezi podnikatelské subjekty se všemi důsledky. Byl zrušen státní dohled vykonávaný přes SBD⁴⁴. Teprve následně bylo omezeno podnikání pro subjekty, které spravují bytový fond. Není možné, aby družstvo nebo SVJ riskovalo byty svých členů při jiném podnikání. Taková omezení však v 90. letech neexistovala.

I přes úbytek počtu družstevníků a bytových družstev jejich počet zůstává významný a bytová družstva jsou významným hráčem na českém bytovém trhu. ČSÚ dělí družstva na dvě kategorie: velká se 20 a více zaměstnanci a malá s méně jak 20 zaměstnanci. Počet těch velkých dlouhodobě poněkud klesá:

⁴³ <http://alternativazdola.cz/wp-content/uploads/2017/06/Ji%C5%99%C3%AD-Guth-a-kol.-Dru%C5%BEstevnictv%C3%AD-v-kostce.pdf>, strana 11

⁴⁴ Svaz bytových družstev (SBD) byla organizace, jejímiž členy byla za komunistického režimu všechna bytová družstva v Československu. Právním nástupcem v ČR je Svaz bytových českých a moravských družstev (SBCMD)

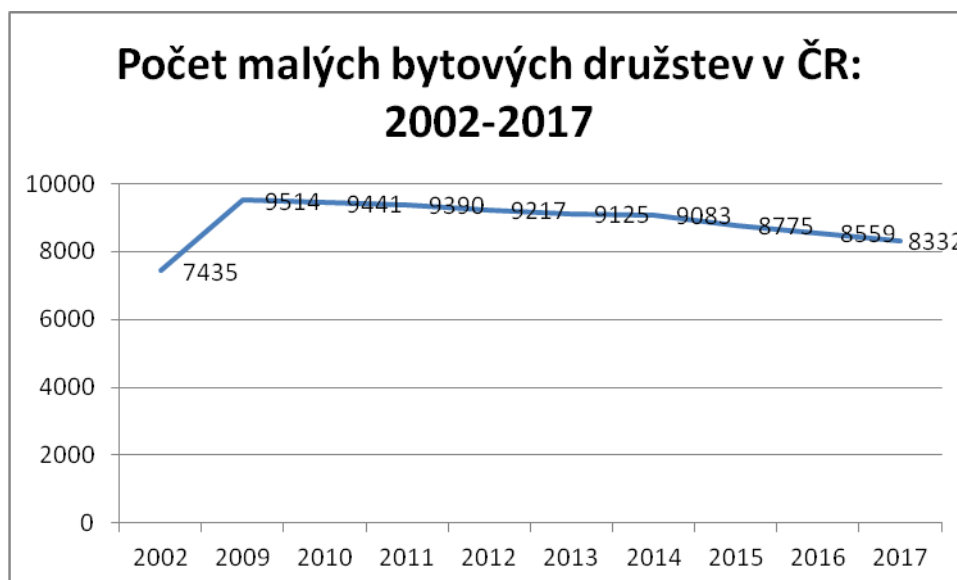
Obrázek č. 2

Pramen: ČSÚ, https://www.czso.cz/csu/czso/bds_cr

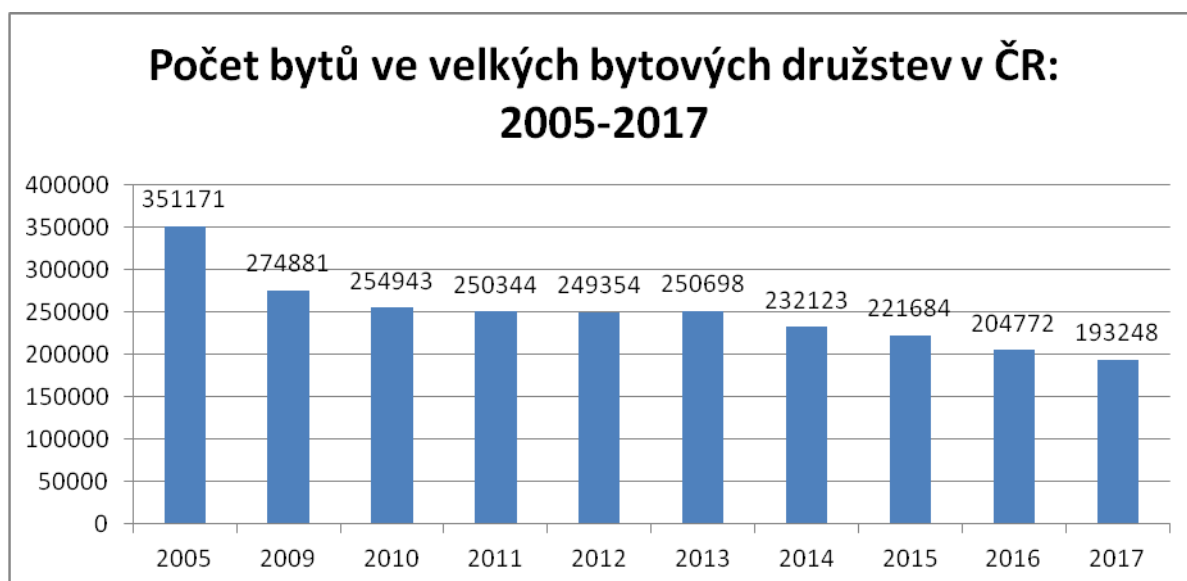
Pokles počtu velkých bytových družstev a nárůst počtu malých bytových družstev mezi léty 2002 až 2009 je částečně vysvětlitelný rozdělováním velkých družstev na menší:

Obrázek č. 3

Pramen: ČSÚ, https://www.czso.cz/csu/czso/bds_cr

S tím souvisí i pokles počtu bytů ve velkých bytových družstvech:

Pramen: ČSÚ, https://www.czso.cz/csu/czso/bds_cr

Statistika o počtu bytů v malých bytových družstvech je více fragmentovaná. Nicméně ČSÚ uvádí, že v roce 2017 byl ve všech typech bytových družstev 431 529 družstevních bytů⁴⁵. Pro srovnání, ve stejném roce, dle stejného zdroje bylo ve sdruženích vlastníků jednotek 1 587 173 bytů, tedy téměř 4x více.

V posledních letech se zdá, že by mohlo dojít k renesanci bytových družstev. Jde o to, že Česká národní banka prosadila celkem správně přísnější regulaci poskytování hypoték. Plátce hypotéky by neměl na její splácení použít více, jak 40% svých měsíčních příjmů, tato omezení vyloučí část populace z možnosti vzít si hypotéku a dělá s nich budoucí bytové družstevníky, neboť ve družstvu banky posuzují bonitu družstva nikoliv jednotlivých družstevníků. Další potenciálními bytovými družstevníky, jsou cizinci žijící v ČR, kteří však nejsou občany ČR a tudíž nedostanou hypotéky ani zvýhodněné stavební spoření. Opět bytové družstvo je jednou z možností jak řešit svůj bytový problém.

4. Výrobní družstva

Výrobní družstva jsou ryze české firmy, jejichž činnost zahrnuje obory ve strojírenství, stavebnictví, automobilovém průmyslu, vyrábějí roboty pro zpracovatelský průmysl, elektroinstalační materiály, nábytek všech typů, kosmetiku a drogistické zboží, módní pánské, dámské a dětské oděvy, ale také kuchyňské potřeby, náradí pro zahrádkáře, vybavení pro

⁴⁵ <https://www.stavebni-forum.cz/cs/newsroom/cr-432-tisic-druzstevnich-bytu/>

myslivce, rybáře, policii a vojsko, vyrábějí šperky, vánoční ozdoby, hračky, prostě širokou řadu produktů. Většina těchto družstev je organizována ve Svazu českých a moravských výrobních družstev (SČMVD), které členy je v současné době 196 družstev.⁴⁶

Výrobní družstva mají u nás poměrně dlouhou tradici sahající do období první republiky a část družstev byla založena v padesátých letech jako nucené sdružování soukromých podnikatelů. Česká družstva úspěšně prošla transformací na počátku devadesátých let a stala se z nich družstva vlastníků. Vlastníky se stali ti, kteří byli v době transformace v družstvu. Typické pro česká výrobní družstva je to, že přestali být družstvy s otevřeným členstvím, ale staly se družstvy s uzavřeným členství. Jako příklad lze uvést výrobní družstvo JIHOKOV⁴⁷ z Českých Budějovic, které má v současné době 48 pracovníků, ale jen 9 členů/majitelů družstva. Obdobným příkladem je družstvo DRUPOL⁴⁸ Praha 9, které má 90 zaměstnanců, ale pouze 8 členů/majitelů družstva.

Počet pracovníků v českých výrobních družstvech byl 13 350⁴⁹ v roce 2017 a zhruba na této úrovni se udržuje celé poslední desetiletí. Některá výrobní družstva docela prosperují, ale celek zůstává poměrně stabilní a dá se předpokládat, že to tak bude i v budoucnu. Výrobní družstva jsou zprivatizována uzavřenými skupinami družstevníků a šance, že z nich budou otevřená družstva přijímající nové členy je poměrně malá.

5. Družstevní záložny

Kampeličky, které měly v českých zemích tradici jdoucí hluboko do 19. století a komunistický režim je naprosto zrušil. Ještě v roce 1947 působilo v českých zemích 4 248 úvěrních družstev s 1 305 800 členy, což představovalo 16% obyvatelstva.⁵⁰ Během padesátých let byla úvěrní družstva postupně slučována a nakonec nuceně převedena pod Českou státní spořitelnu a stát převzal záruky za vklady.

⁴⁶ <http://www.scmvd.cz/cz/vyrobní-druzstva/vyrobní-druzstva>, červen 2020.

⁴⁷ <https://www.jihokov.cz/o-spolecnosti>, červen 2020.

⁴⁸ http://www.scmvd.cz/cz/sekce-vyrobnich-druzstev/odvetvi-auto/item/d-r-u-p-o-l-vyrobní-druzstvo-praha-9?category_id=9, červen 2020.

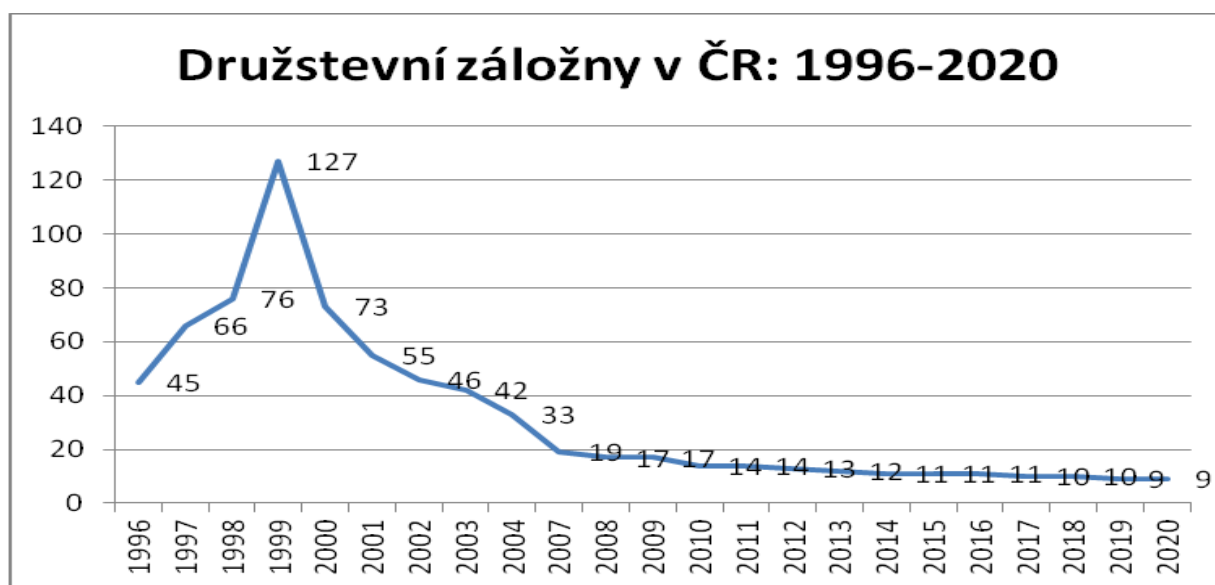
⁴⁹ http://dacr.cz/soubory/doc_1533543266_23200.pdf, strana 25.

⁵⁰ <http://alternativazdola.cz/wp-content/uploads/2017/06/Ji%C5%99%C3%AD-Guth-a-kol.-Dru%C5%BEstevnictv%C3%AD-v-kostce.pdf>, strana 10.

Jejich obnovení při „budování kapitalismu“ skončilo naprostým fiaskem a hlubokým zásekem do státní pokladny. Peníze rozkradené managementem některých kampeliček nakonec zaplatil členům družstva stát, tedy daňový poplatník. Byla to velmi sporná platba, neboť družstevník v kampeličce z podstaty věci, není jen střadatel, ale také spolumajitel úvěrového družstva a měl by nést zodpovědnost za výsledky podnikání kampeličky. Tak to bohužel nefungovala, většina členů kampeliček byly spoluvlastníky jenom formálně a vedení v kampeličkách příliš často kradlo na úkor svých členů.

Vzestup a pád družstevních záložen v ČR je pěkně vidět na obrázku č. 5:

Obrázek č. 5

Pramen:

https://cs.wikipedia.org/wiki/Dru%C5%BEstevn%C3%AD_z%C3%A1lo%C5%BEna

Zakládání družstevních záložen bylo v ČR možné teprve od roku 1995 na základě zákona č. 87/1995 Sb. o spořitelních a úvěrových družstvech. Největšího rozmachu dosáhli družstevní záložny v roce 1999 a pak se systém zhroutil. Většina družstevních záložen skončila v konkursu či likvidaci a členové bez vkladů. Smutné bylo, že na reklamách na kampeličky, se podílela celá řada populárních osob a lidé, kteří jim uvěřili pak přišli o peníze. Již jen z faktu, že úročení vkladů v kampeličkách bylo často větší než 20% u korunových vkladů a větší než 10% u devizových vkladů naznačovalo, že je něco špatně. Dá se říci, že při vzniku kampeliček bylo téměř všechno špatně. Družstevní záložny nebyly regulovány Českou národní bankou, základní kapitál stačil ve výši 500 000 Kč a nebyly kladeny požadavky na odborné znalosti zakladatelů a ještě méně na jejich morální integritu. Navíc mohly záložny bez omezení zakládat dceřiné společnosti a převádět na ně finanční prostředky členů. Dohled

nad kampeličkami vykonával Úřad pro dohled nad družstevními záložnami, který naprosto selhal. Jako naprosto naivní se také ukázala víra ve schopnosti samoregulace sektoru.

Většina kampeliček byla řízena velmi nekompetentně a hospodaření některých připomínalo hru zvanou letadlo. Vysoké úroky stávající členové nedostávali z výnosů vložených peněz, ale z vkladů nových členů družstevních záložen.

První klienti zkrachovalých kampeliček se dočkali náhrad části svých vkladů roku 2001, většina peněz pocházela od státu, protože ve fondu pojištění vkladů měli kampeličky zanedbatelný objem peněz. Ve stejném roce založily družstevní záložny přeživší družstevní záložny Asociaci družstevních záložen. Původním úkolem Asociace družstevních záložen byla snaha vylepšit obraz kampeliček v České republice a společný postup spřízněných záložen v době přípravy harmonizace zákona č. 87/1995 Sb., o úvěrních a spořitelních družstvech. Podmínky pro založení a činnost kampeliček byly zpřísněny už v roce 2002. Další zpřísnění nastalo v souvislosti se vstupem ČR do EU. Od ledna roku 2006 dohlíží na družstevní záložny Česká národní banka. Kampeličky nyní musí splnit daleko přísnější kapitálové požadavky: jejich základní kapitál musí být nejméně 35 milionů korun. Záložny také musejí získat povolení k působení v ČR od ČNB a mají vůči ní informační povinnost. Všechny vklady v družstevních záložnách, stejně jako v jiných bankách v ČR, jsou pojištěny ve výši 100 % až do celkového součtu 100 000 EUR pro jednoho vkladatele. V květnu roku 2020 existuje v České republice 9 družstevních záložen a 7 z nich sídlí v Praze.⁵¹

Šance, že by se vrátily družstevní záložny ke kořenům, úvěrovým družstvům na vesnicích a v malých městech je prakticky nulová. Spíše se zdá, že úvěrové družstvo je pro některé finanční skupiny předstupeň k získání bankovní licence. Takovým způsobem postupovala například dnešní Fio banka, která začínala jako družstvo.⁵² Některé družstevní záložny přežily krizi roku 1999, protože měly trochu jiný druh podnikání. Některá úvěrová družstva poskytují zvláštní produkt: potvrzení o penězích na účtu, které klient nemá. Ty potvrzení jsou pak přikládána k žádostem o pozvání přátel/příbuzných ze zemí bývalého SSSR, neboť Policie ČR vyžaduje potvrzení, že ten kdo zve, má dost peněz, aby mohl zaplatit některé výlohy za pozvané osoby. To je celkem bezpečný druh podnikání, byť asi na hraně legality, nicméně daleko vzdálený od původní myšlenky úvěrových družstev.

⁵¹https://apl.cnb.cz/apljerrsdad/JERRS.WEB15.BASIC_LISTINGS_RESPONSE_3?p_lang=cz&p_DATUM=28.05.2020&p_hie=HI&p_rec_per_page=25&p_ses_idx=16

⁵² <https://www.fio.cz/o-nas/fio-banka/historie>

6. Závěr

Družstva v České republice ve 20. letech 21. století budou hrát určitou roli a to zejména v oblasti bytové a maloobchodu. Bytová družstva by mohla dokonce expandovat, protože pro část populace se nejspíše stanou jedinou možnou cestou k získání vlastního bytu. V případě spotřebních družstev se zdá, že by mohla udržet stávající pozice a případně je i mírně rozšířit. Postupný pomalý zánik nejspíše očekává zemědělská družstva, protože tato právní forma nemá žádnou praktickou výhodu oproti jiným a zůstává přítomná v naší zemi jako dědictví komunistického režimu. Nicméně menší část zemědělských družstev by mohla přežít, pokud by se vrátila k tradicím zemědělských družstev první republiky. Výrobní družstva jsou pak segment, který spíše stagnuje a nedá se realisticky očekávat nějaká expanze. Zvláštní kapitolou jsou pak spořitelní družstva. Tato myšlenka by v době po listopadu 1989 dokonale zdiskreditována nezodpovědností elit všeho druhu, které nechaly družstevní záložny zbankrotovat, a jejich členy musel vyplatit stát, aby nepřišly o své úspory. V současné době právní rámec pro 9 existujících družstevních záložen je celkem bezpečně zajišťující jejich stabilitu, ale zároveň nedává šanci vrátit se ke kořenům, malým družstevním záložnám na vesnicích a v menších městech, kde se všichni znají a tudíž si mohou důvěřovat.

Celkově pak lze říci, že družstva nesplní očekávání některých levicových intelektuálů v tom, že by mohla být alternativou globálního kapitalismu. Česká družstva hrají určitou roli, jako čistě české subjekty v oblasti maloobchodu, zpracovatelského průmyslu, ale nedá se očekávat, že by se jejich podíl na trhu nějak zvětšoval. U zemědělských družstev se pak dá očekávat spíše jejich postupný zánik a přechod na jiné formy podnikání v českém zemědělství. Úvěrová družstva se stala naprosto marginální záležitostí a šance, že to bude jinak je celkem mizivá. Jedině v případě bytových družstev se dá očekávat jejich expanze. Objevují se nová družstva otevřená novým členům a po jejich produktu je velká poptávka. Za takové situace je naprosto nesmyslné vést proti družstvům nějaké kampaně jako pohrobkům komunistického režimu. Česká družstva konec konců byla také jednou z mnoha obětí komunistického experimentu v sovětské zóně vlivu ve 20. století.

Literatura:

České družstevnictví a vybrané statistické údaje za rok 2018, Družstevní asociace České republiky, strana 32.

Guth, J., Vojtíšková, K. a kol.: Družstevnictví v kostce, 2. rozšířené vydání, Praha 2014.

Mládek, J.: Transformation, Restitution and Privatization in Agriculture, Privatization Newsletter of Czechoslovakia, No. 9, říjen 1992, Praha.

Mládek, J.: Privatization and Transformation of Consumer Cooperatives in the Czech Republic, Privatization Newsletter of the Czech Republic and Slovakia, No. 17, prosinec 1993, Praha.

Rychetský, P.: Poslání družstva a legislativa, Družstevní noviny č. 46, 5.2.1991

Internetové zdroje:

https://cs.wikipedia.org/wiki/Dru%C5%BEstevn%C3%AD_z%C3%A1lo%C5%BEna

<https://docplayer.cz/147608334-Ceske-druzstevnictvi-a-vybrane-statisticke-udaje-za-rok-czech-co-operative-movement-and-selected-statistical-data-in-2018.html>

<https://www.fio.cz/o-nas/fio-banka/historie>

<https://www.jihokov.cz/o-spolecnosti>, červen 2020.

http://www.scmvd.cz/cz/sekce-vyrobnych-druzstev/odvetvi-auto/item/d-r-u-p-o-l-vyrobni-druzstvo-praha-9?category_id=9, červen 2020.

<http://www.scmvd.cz/cz/vyrobni-druzstva/vyrobni-druzstva>, červen 2020.

<https://www.stavebni-forum.cz/cs/newsroom/cr-432-tisic-druzstevnich-bytu/>

Václav Průcha: Spotřební družstevnictví v meziválečném Československu ve světle statistiky

Nejobecněji se družstevnictví člení na úvěrní a neúvěrní. *Úvěrní družstva Raiffeisenova typu* se v českých zemích rychle šířila zejména v 90. letech 19. století a v roce 1913 jich zde bylo registrováno 3775. Postupně se sdružovala do 9 svazů, které však soustřeďovaly i jiné typy družstev. Družstva se formovala na národnostním principu, česká družstva byla pojmenována podle propagátora družstevního hnutí F. C. Kampelíka (1805-1872) kampeličkami, německá úvěrní družstva podle zakladatele této formy družstevnictví raiffeisenkami a vyskytovala se i nepočtená družstva polská. Na Slovensku tento typ úvěrního družstevnictví nezakotvil.

V roce 1919 bylo v českých zemích podchyceno 3665 těchto družstev, jen o málo méně než před válkou, ale část z nich měla blízko ke kolapsu. Do roku 1929 se počet úvěrních družstev zvyšoval až na 4187 a družstevní sektor v peněžnictví se upevnil. Následný krizový propad se podařilo vyrovnat a počet úvěrních družstev zvýšit. Počátkem roku 1938 vykazala statistika v českých zemích 4372 úvěrních družstev, z toho 1180 německých a 71 polských. Na konci roku 1937 dosáhly vklady v úvěrních družstvech 4,9 mld. Kč.⁵³

Vedle úvěrních družstev existovaly jako další forma lidového peněžnictví záložny. Nejvýznamnější byly *okresní hospodářské záložny*, které však působily jen v Čechách jako zvláštní typ zemědělského lidového peněžnictví. Byly to nejstarší peněžní ústavy, vytvořené původně přeměnou z kontribučenských fondů, jejichž úkolem bylo sbírání obilí od zemědělců, jeho ukládání a zpětné vydávání k setí. Hospodářské záložny zaznamenaly v meziválečném období velký rozmach a soustředily až 5 % vkladů všech peněžních ústavů v ČSR. V letech 1918-1936 se počet okresních hospodářských záložen zvýšil ze 166 na 173 a objem vkladů ze 720 na 4071 mil. Kč. Na Moravě a ve Slezsku se zachovaly kontribučenské fondy se značným počtem ústavů (483), ale jen s nevelkým obratem⁵⁴. Na Slovensku byla zastoupena úvěrní družstva pod názvem rolnícké vzájomné pokladnice.

* * *

Vzhledem k zaměření příspěvků na *spotřební družstevnictví* se pokusíme je vydělit z různorodé struktury neúvěrního družstevnictví. Po vzniku ČSR se mnohá předválečná družstva obtížně vyrovnávala s tíživou hospodářskou a sociální situací, ale na druhé straně krizové poměry přispívaly k tomu, že chudí lidé hledali útočiště v zapojování do spotřebních

⁵³ Kolářik, Jaroslav: *Příruční slovník politický a hospodářský, sešit 20*, Praha 1939, s. 615.

⁵⁴ Weirich, Marko: *Staré a nové Československo*. Praha 1938-1939, s. 273.

družstev, která jim umožňovala získat v době nouze jinak těžko dostupné potraviny, navíc za relativně nízké ceny.

Meziválečná statistika třídila neúvěrní družstevnictví do několika skupin, které se dále detailněji členily. Byla to družstva zemědělská, výrobní nezemědělská, obchodní, spotřební (konzumní), bytová, ve sféře kultury, zdravotnictví, sportu, spolkovní činnosti aj. Po válce vznikaly i nové druhy družstev v souvislosti s pozemkovou reformou a s materiálním zajištěním legionářů. Podle stavu z roku 1937 existovalo na bázi pozemkové reformy 1446 družstev s 82 877 členy, z toho 6 legionářských se 183 členy a 4 konzumní družstva s 2108 členy. Těmto družstvům bylo přiděleno 126 027 hektarů půdy, nejvíce družstvům lesním, pastvinářským a vodohospodářským.⁵⁵ Objevovala se i družstva s přechodnou dobou činnosti, např. na výstavbu vesnických váh.

Státní úřad statistický (SÚS) publikoval každoročně základní údaje o družstevnictví ve statistických příručkách, ročenkách a Zprávách SÚS. Mimoto provedl v letech 1919 a 1930 dvě podrobná šetření o neúvěrním družstevnictví, která evidovala i majetek a hospodářské výsledky družstev.⁵⁶ Šetření z roku 1919 zjišťovalo také obor, místo působení a rok registrace družstev vytvořených do této doby. Ve statistických publikacích lze rovněž najít definici a vymezení činnosti družstev – jejich typy, vznik a zánik, členství, povinnosti členů, rozdíly mezi ručením omezeným a neomezeným, vklady a podíly členů, konkurzy a vyrovnání, revize, daně, podmínky státní pomoci, vztah mezi obcemi a družstvy a legislativu týkající se družstev.⁵⁷

Celkovou *strukturu čs. družstevnictví* na přelomu 20. a 30. let, tedy v předvečer hospodářské krize, ukazuje *tabulka 1*. Pokud by byly upřesněny podskupiny „jiná družstva“, byl by obraz o družstevních aktivitách ještě bohatší.

Tab.1.

Z tabulky je možno vyčíst, že z celkového počtu 9212 neúvěrních družstev⁵⁸ připadalo 1840 na spotřební družstva a 484 na družstva zemědělská nebo živnostenská nákupní a prodejní, která se částí své činnosti blížila spotřebním družstvům. Na rozdíl od spotřebních

⁵⁵ *Dvacet let československého zemědělství 1918-1938*. Praha, Min. zemědělství, s. 39.

⁵⁶ *Družstva neúvěrní v republice Československé v roce 1919*, Praha 1926, Československá statistika, řada X, sv. 10, sešit 1.; *Neúvěrní družstva v republice Československé v roce 1930*, Praha 1935, Československá statistika, řada X, sv. 108, sešit 2 (další odkazy Čs. statistika, sv. 108).

⁵⁷ Např. *Čs. statistika*, řada X, sv. 108, s. 14*-23*.

⁵⁸ Z úhrnného počtu neúvěrních družstev v roce 1930 bylo 1020 družstev ve stavu nečinnosti, 299 v likvidaci, 245 v pronájmu nebo v přípravném stadiu a 604 družstev nezaslalo požadované informace a část z nich byla rovněž ve stavu nečinnosti.

družstev byla zaměřena na zvýhodněný prodej potřeb pro zemědělskou činnost, i když nechyběla ani nabídka některých potravin, které rolníci v našich podmínkách buď nevyráběli, anebo výrobu zajišťoval jen úzký okruh domácích producentů.

Ve skupině spotřebních družstev může překvapit vyšší počet družstev na Slovensku ve srovnání s českými zeměmi a rovněž jejich rozšíření na Podkarpatské Rusi.⁵⁹ „Potravná družstva“ na východě státu představovala přechod mezi zemědělskými a spotřebními družstvy při převaze funkcí spotřebního družstevnictví. Zabezpečovala zásobování svých členů hlavně uhlím, strojenými hnojivy, zemědělským náčiním a spotřebním zbožím, a v menším rozsahu nakupovala od rolníků jejich produkty. Působila v mnoha obcích s tradicí z doby Uherska. V roce 1930 vyvíjelo činnost 640 těchto družstev se 103 692 členy, tj. v průměru 162 členů na jedno družstvo. Z úhrnného počtu členů připadalo na rolníky 82 % a na dělníky 11 %.

Tab. 1. Počet družstev v Československu v letech 1929–1930

Družstva	České země	Slovensko	P. Rus	ČSR
<i>Úvěrní družstva úhrnem (1929)</i>	5865	1009 ^a	.	6874
z toho záložny	1703	67 ^a	.	1770
kampeličky a raiffeisenky	4162	–	–	4162
úvěrná družstva na Slovensku	–	942	–	942
<i>Neúvěrní družstva úhrnem (1930)</i>	7411	1540	261	9212
A. Zemědělská	3905	382	61	4348
z toho skladištní	219	16	5	240
nákupní a prodejní	97	12	12	121
výrobní	1227	313	41	1581
strojová	196	6	–	202
elektrárenská	1975	6	–	1981
jiná	191	29	3	223
B. Živnostenská	1204	87	49	1340
z toho nákupní a prodejní	336	20	7	363
výrobní a jiná	868	67	42	977
C. Ostatní	2302	1071	151	3524
z toho spotřební	823	886	131	1840
stavební a bytová	1400	171	19	1590
jiná	79	14	1	94

^a Včetně P. Rusi.

Zdroj: *Statistická příručka republiky Československé IV*, SÚS, Praha 1932, s. 158, 257. Zčásti vlastní řazení do skupin.

⁵⁹ Na východě státu byly řešeny problémy s odpoutáním družstev od jejich centrál v Budapešti a s aplikací demokratičtějších forem po vzoru českých zemí (družstva na východě byla do konce války podřízena autoritě uherského státu).

Potravní družstva se rozšířila i v nejhudších (a národnostně slovenských) regionech, zejména na Oravě, Liptově, v podtatranské oblasti a v okolí Senice. V roce 1898 se ustavilo toto družstvo také v Sobotišti u Senice, v obci proslulé založením prvního zemědělského úvěrního družstva na evropském kontinentě pod názvem Gazdovský spolok (1845). Z potravních družstev byl po vzniku ČSR (1919) počtem členů největší Liptovsko-pribylinský gazdovsko-potravný spolok v Pribylině pod Tatrami a družstva v Ľubietové a Kláštore pod Znievom (3342 a 1668 členů). O finanční slabosti potravních družstev svědčí nízká výše upsaného podílu a finanční účasti v průměru na jednoho člena.⁶⁰

Spotřební družstevnictví mělo silné *vazby na politické strany*, zejména na sociální demokracii, komunistickou stranu, národně socialistickou stranu a na stranu lidovou. V Čs. straně sociálně demokratické působilo Československé družstevní hnutí dělnické, pod vlivem KSČ byla velká spotřební družstva Včela v Praze, Vorwärts v Liberci, Vzájemnost-Včela v Brně a Budoucnost v Ostravě. Napojení na národně socialistickou stranu mělo Sdružení spotřebních družstev se sídlem v Praze a Jednota svépomocných družstev v Brně. Při Čs. straně lidové působil v Čechách Svaz hospodářských družstev československých.⁶¹ Družstva zakládaly také další společenské organizace k podpoře svých členů a spolkové činnosti. Agrární strana, od roku 1922 s názvem *Republikánská strana zemědělského a maloroľnického lidu*, ovládala zemědělské družstevnictví, které tvořilo nejrozsáhlejší soustavu družstev v meziválečné ČSR, ale družstva spotřebního typu představovala v rámci zemědělského družstevnictví jen malou část.

Agrární strana hned po roce 1918 vehementně propagovala družstevnictví nejen z motivů ekonomických a sociálních, ale i jako jeden z nástrojů k ovládnutí venkova a tím i k posílení svých politických pozic v celostátním měřítku. Pozoruhodné bylo rychlé budování družstev po zahájení pozemkové reformy i neméně rychlé pronikání agrární strany na Slovensko a Podkarpatskou Rus. Pro poměr dominantní strany čs. venkova k družstevnictví byl charakteristický výrok předsedy vlády *Antonína Švehly* z roku 1924 (nevyslovena přitom zůstala snaha využít družstevního hnutí v zájmu agrární strany): „Po zkušenostech, nabytých v dědinách i městech, kde se po léta družstevně pracuje, vidíme, že místo dřívějšího, vlivem liberalistického názoru nejbezohlednějším sobectvím prosáklého člověka, jdoucího za svým cílem třeba přes mrtvolu svých druhů, vyrůstá vlivem idee družstevní člověk nový, chápající, že k dosažení štěstí lidstva není možné vést boj všech proti všem, nýbrž že pouze ideou

⁶⁰ Čs. statistika, řada X, sv. 108, s. 2, 86.

⁶¹ Malíř, Jiří - Marek, Pavel a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, I. díl: *Období 1861 – 1938*. Nakl. Doplněk, Brno 2005, s. 660, 699, 721, 774.

vzájemné pomoci a lásky k bližnímu vyrovnají se rozpory v lidské společnosti a docílí se její zušlechtění a pospolitosti. Družstevnictví vyjadřuje onu správnou syntésu, která zabezpečuje na jedné straně nezbytnou vzpruhu jedincovu v zájmu pokroku a na druhé straně stará se, aby tento pokrok přišel k dobru celku – tedy vyrovnává mezi sobectvím jedince a potřebou celku.“⁶²

Zemědělské družstevnictví bylo rozvětvené a jeho organizační struktura složitá.⁶³ Bylo budováno na bázi oborově členěných odborů, sdružení a svazů při sílící organizační koncentraci. V ČSR existovala od jejího vzniku *Ústřední jednota hospodářských družstev v Praze*; v jejím rámci působil i Svaz hospodářských družstev v Bratislavě a Krajevij družstvennyj sojuz v Užhorodě. Do roku 1937 se do Ústřední jednoty zapojilo 41 030 družstev s přibližně 600 000 členy. Od roku 1924 získávala silnou pozici *Kooperativa* – nákupní jednota hospodářských družstev. Vrcholem koncentrace agrárního družstevního hnutí se postupně stal *Centrokooperativ*, založený v roce 1921. Po určité době váhání se k němu připojily i tři německé svazy a polský Związek spółdzielni Polskich v Českém Těšíně. V polovině 30. let zahrnoval *Centrokooperativ* přibližně 11 500 družstev, družstevních svazů a dalších organizací s provozním kapitálem ve výši několika miliard Kč. Mezi agrární stranou, Ústřední jednotou hospodářských družstev, *Centrokooperativem* a družstevními svazy existovala široká síť obtížně průhledných vazeb, přičemž obsazování vedoucích funkcí schvalovalo vedení agrární strany.⁶⁴

Zemědělské družstevnictví zasahovalo do téměř všech sfér zemědělské činnosti. Ponecháme-li stranou lesní, vodohospodářská a potravní družstva, vykazovala statistika 26 druhů družstev, které je možno podle zaměření činnosti roztrždit do následujících skupin (stav v roce 1930):

1. *Družstevní statky a pachtovní družstva* se všestrannou zemědělskou činností. Státních statků bylo 43 s 3946 členy, takže na jeden družstevní statek připadalo průměrně 92 členů.⁶⁵ V průběhu 20. let se počet družstevních statků snižoval, některé zanikly v důsledku neodborného vedení, další pro vnitřní rozpory anebo neobstály v konkurenci s jinými zemědělskými podniky. Zatímco na státních statcích byli téměř všichni členové zemědělci, v pachtovních družstvech připadalo 43 % na nezemědělce.

⁶² *Venkov*, 16. 5. 1924.

⁶³ Zemědělskému družstevnictví jsem věnoval článek Průcha, Václav: Zemědělské družstevnictví v meziválečném Československu ve světle statistiky. In: *Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace*. Studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště 15/2010, s. 141-152, včetně angl. resumé.

⁶⁴ Malíř, J. - Marek, P. a kol., c.d., s. 571-573; Kolářik, J.: *Příruční slovník politický a hospodářský, sešit 7*, Praha 1938, s. 204.

⁶⁵ Tyto a další údaje o zemědělských družstvech podle *Čs. statistika*, řada X, sv. 108, s. 4-21.

2. *Družstva zaměřená na různou výrobní činnost* – pastvinářská, vinařská, semenářská, mlékárenská, brynzárenská, pro chov a žír zvířat, řeznická a uzenářská, pro zpracování čekanky a pro zpracování ovoce a zeleniny. Primát v této skupině měla družstva mlékárenská – 272 družstev se 62 575 členy, téměř všichni rolníci, průměr 230 členů na družstvo. Významný podíl nezemědělců vykazovala družstva pro zpracování ovoce a zeleniny a družstva řeznická a uzenářská.

3. *Družstevní podniky* – mlýny a pekárny, pivovary, lihovary, škrobárny a tírny lnu. Dominovaly lihovary – 292 družstev a 16 379 členů, následované mlýny. V pekárnách pracovali zpravidla nezemědělci. Pivovary byly v zemědělském družstevnictví zastoupeny jen okrajově 10 družstvy, navíc s většinovým členstvím nezemědělců.

4. *Družstva skladištní*. Členskou základnou i velikostí družstev byla mezi zemědělskými družstvy na prvním místě – 230 družstev, 185 563 členů, 785 členů na družstvo. Tato družstva vybudovala mnoho skladištních objektů, rozsetých většinou kolem nádražních budov, z nichž některé slouží původnímu účelu až do současnosti. Skladištní družstva byla z iniciativy agrární strany podporována finančně státem (zejména po založení obilního monopolu⁶⁶ v roce 1934) a právě zde – podobně jako družstvech prodejních a nákupních – získali rozhodující pozice zámožní sedláci a statkáři (zároveň funkcionáři agrární strany), kteří disponovali i kapitálem z úpisů menších a středních rolníků. Tato oblast byla zvláště přitažlivá i pro přední představitele agrární strany.

5. *Družstva nákupní a prodejní*. Kromě již výše zmíněných družstev s rozmanitou nákupní a prodejní agendou sem patřila družstva orientovaná na prodej mléka, dobytka a drůbeže.

6. *Družstva strojní* – celkem 258 s 10 893 členy. Vzhledem k potřebám technického rozvoje byla relativně málo zastoupena.

7. *Družstva v elektrárenství*, která se členila na tři druhy: elektrárenská výrobní – výstavba a správa většinou vesnických elektráren, nákup a prodej elektřiny a pomocná družstva elektrárenská, zaměřená zejména na rozvod elektřiny do zemědělských podniků, údržbu a opravy. Elektrárenská družstva umožňovala elektrifikovat i usedlosti a celé obce, kam dosud nedosáhla celostátní nebo regionální elektrizační soustava. Elektrárenských výrobních družstev bylo 30 s 5312 členy. Společným rysem dalších dvou typů

⁶⁶ Obilní monopol byl běžně používaný termín pro Československou obilní společnost. Byla to uzavřená akciová společnost – podílníky byly Centrokooperativ, centrály zemědělského družstevnictví, společnosti sdružující mlýny a obchodníky s obilím a pětinový podíl na akciovém kapitálu Čs. obilní společnosti mělo i Zájmové ústředí družstevních konzumních svazů. Vydáno bylo 1000 akcií po 50 000 Kč. Blíže Olšovský, R. - Průcha, V. a kol.: *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*, SNPL, Praha 1961, s. 351–355 (text A. Pražského).

elektrárenských družstev byl pozoruhodně vysoký počet družstev i členů - 522+948 družstev a 40 632+58 332 členů při bezmála polovičním zastoupení nezemědělců, což svědčí o tom, že do těchto družstev běžně vstupovali i nezemědělci ve snaze získat v předstihu přístup k elektřině.

O rozvrstvení členské základny družstev podle majetkových poměrů existují jen nepřímé údaje a odhady. SÚS uváděl, že zemědělstí dělníci a drobní rolníci byli členy družstev jen výjimečně. Zamožnější sedláci se naopak stávali členy i několika družstev (včetně úvěrních). Údaje v tabulce 2 ukazují až propastné rozdíly mezi průměrnou výší finanční účasti družstevníků v různých typech družstev.

Tab 2.

Pro nejhudší potravní družstva je příznačná minimální výše upsaného podílu a finanční účasti. Porovnání např. s hojně zastoupenými mlékárenskými družstvy ukazuje, že upsané podíly tam byly ve srovnání s potravními bezmála 7krát vyšší a finanční účast 3,75krát vyšší. Extrémní, téměř 50krát vyšší finanční účast, se objevuje u výrobních elektrárenských družstev.

Tab. 2. Průměrná finanční účast členů v několika typech družstev v roce 1930

Družstva	Upsaný podíl v Kč	Počet podílů na 1 člena	Finanční účast na 1 člena v Kč
nákupní, prodejní a skladovací	75,7	3,8	286
mlékárenská	136	3,2	435
mlýnská a pekárenská	133	4,3	572
lihovary	405	6,2	2511
elektrárenská – výroba	487	11,8	5745
nákup a prodej elektřiny	87	5,5	479
elektrárenská pomocná	84	12,5	1050
potravná (1925)	20,3	5,7	116

Zdroj: *Čs. statistika, sv. 108, s. 31*-38**; *Statistická příručka RČS, III. díl, SÚS, Praha 1928, s. 105* (potravná družstva).

* * *

Rekapitulace vývoje družstevnictví v meziválečném období zhruba odpovídá vývoji celého československého hospodářství. Po překonání poválečného chaosu se družstevnictví stabilizovalo a rozšiřovalo do dalších oblastí. Zhoubné důsledky hospodářské krize na začátku 30. let se nevyhnuly ani družstevnictví. Mnohá družstva zanikla nebo utlumila činnost a přežívala jen formálně. Zrychlil se již dříve probíhající centralizační a monopolizační proces v celém družstevnictví, spojený s upevňováním pozic představitelů zamožné rolnické vrstvy, velkostatku a agrárních politiků v družstevních ústřednách a svazech. Rozhodování se stále zřetelněji vzdalovalo od řadových členů i od principů, z nichž se družstevní hnutí zrodilo.

Lidmila Němcová: Příspěvky v rámci diskuse

a) K výuce družstevnictví na Vysoké škole ekonomické v 60. letech 20. století

Na počátku krátkého exkurzu chci zdůraznit, že otázky vzdělávání a výchovy patřily od počátku vzniku družstevnictví mezi základní družstevní principy. Přesvědčení o podstatě družstevní solidarity a dodržování družstevních zásad, kterou bylo nutno aplikovat na všech družstevních úrovních, vysvětlovaly ekonomické i mimoekonomické úspěchy tzv. kampeliček či mnohých spotřebních či zemědělských družstev na našem území do období 2. světové války. Po celém území ČSR existovaly kvalitní družstevní školy nejrůznějších typů a stávaly se vzorem i pro družstevní hnutí v cizině.

V krátkém vstupu chci připomenout existenci katedry družstevnictví, která byla na Obchodní fakultě VŠE založena v r. 1962. K založení katedry v období 60. let přispěla i tehdejší politická situace, kdy pomalu *tály ledy* v ekonomice. Diskutované reformy, obrodné proudy - ale i zcela opačné tendence přizpůsobit se ve všem vzoru sovětské ekonomiky - se odrážely na VŠE v obsahu studia, doporučené literatury i publikační činnosti s aktuálním promítnutím do praxe.

Katedra družstevnictví byla typickým příkladem tohoto vývoje, Část pedagogického sboru vnímala družstevnictví jako součást socialistického vlastnictví, kde právě reformní požadavky přikládaly malým družstvům velký význam. Zdůrazňovalo se, že je možno přes družstevnictví aktivizovat lidský potenciál, být méně závislým na centrálních orgánech, lépe uspokojovat potřeby místních obyvatel a zpružnit dodavatelsko-odběratelské vztahy. Proto její vznik podporovala ÚRD (Ústřední rada družstev) s jednotlivými družstevními svazy, kterým chybělo teoretické výzkumné a pedagogické pracoviště. ÚRD spolupracovala s MDS (Mezinárodním družstevním svazem), který tehdy publikoval kvalitní literaturu v různých světových jazycích a tuto literaturu bylo možno použít pro výuku českých, slovenských a zahraničních posluchačů.

Cílem a skutečným přínosem výuky družstevnictví na VŠE byla snaha o komplexní pohled na družstva u nás a ve světě v historické perspektivě. Nebyly opomenuty otázky jejich vzniku a vývoje, družstevní principy, všechny základní družstevní teorie, ani popis aktuální situace družstevnictví ve světě. Čeští a slovenští studenti, kteří kurzy navštěvovali, byli více orientováni na historii československého družstevnictví a na tehdejší ekonomické problémy družstev.

V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století na VŠE studoval velký počet zahraničních studentů z rozvojových zemí, které v té době získávaly samostatnost a

rozhodovaly se, jakým způsobem a kterým směrem budou orientovat mladou nezávislou ekonomiku. Družstevnictví pro mnohé představovalo formu, která mohla těmto zemím vyhovovat. Nešlo ani o socialismus sovětského typu, ani o liberální přístup k ekonomice. Družstevnictví bylo pro ně nejvhodnější třetí cestou, kterou mohli propagovat po návratu do své vlasti.

Pozornost byla věnována také návštěvám v družstvech, což umožňovalo propojení teoretické výuky s diskusemi ev. praxí. Šlo především o družstva spotřební, výrobní a bytová. Katedra ve spolupráci s ÚRD organizovala postgraduální kurzy pro pracovníky českých a slovenských družstev.

Katedra družstevnictví ve své době přinejmenším otevřela vějíř alternativních možností k řešení společenských, ekonomických a kulturních otázek. V pedagogické oblasti podporovala kritické myšlení studentů. Vzhledem k tomu, že přispívala k reformním procesům 60. let a k flexibilnějšímu pohledu na řízení národní ekonomiky byla k 1. 1. 1971 zrušena, mnozí pedagogové této katedry museli z politických důvodů opustit VŠE.

Družstevním otázkám z užších pohledů se věnovaly ve sledovaném období katedry dějin národního hospodářství, ekonomiky zemědělství, ekonomiky průmyslu či zahraničního či vnitřního obchodu.

b) Morální aspekty družstevnictví, některé příklady z dějin družstevnictví

V literatuře je možno najít mnoho definic družstevnictví, z nichž některé se omezují na jeho hlavní zásady, jiné zahrnují i sociální či výchovné cíle družstevního hnutí, družstevní tradice, morální principy, vztah státu k družstvům. Definice se objevují i v ústavách jednotlivých zemí, i v dokumentech mezinárodních družstevních organizací. Družstva jsou založena na hodnotách svépomoci, vlastní odpovědnosti, demokracie, rovnosti, spravedlnosti a solidarity. Podle tradic svých zakladatelů členové družstev věří v etické hodnoty jako je čestnost, otevřenost, sociální zodpovědnost a péče o ostatní.

Pro ilustraci etiky uvedu několik příkladů:

1. Je zajímavé, že světová literatura uvádí jako příklad předchůdců družstevnictví Jednotu Bratrskou, která vznikla v r. 1457 v Kunvaldě v Čechách (později v ní působil i J. A. Komenský). Po Bílé Hoře byla tato Jednota v Čechách zakázána a její příslušníci byli nuceni odejít do exilu, v r. 1722 založili členové Jednoty v saské Horní Lužici na panství hraběte Zinzendorfa osadu Herrnhut - Ochránov, která vedle

náboženského poslání plnila také úkoly ekonomické, sociální, vzdělávací a morální (zajišťování výchovy, péče o nemocné a staré spoluobčany, dodržování Desatera v praxi). Unitas fratrum působí dodnes v některých stále živých komunitách v různých částech světa.

2. Prvním zemědělským úvěrním družstvem na evropském kontinentě a vlastně na celém světě se stalo svépomocné rolnické družstvo Gazdovský spolok. Bylo založeno 9. 2. 1845 v Sobotišti na Slovensku za předsednictví učitele Samuela Jurkoviče (1796 - 1873). Spolok sloužil především rolnictvu, i když jeho se zakládající schůze zúčastnili také učitelé a řemeslníci. Úkolem spolku bylo v pravidelných intervalech přijímat drobné vklady od svých členů a v případě potřeby jim poskytovat finanční pomoc ve formě úvěrů za nízký úrok. Jednalo se o 6% úrok, který byl v porovnání s tehdejší praxí velmi nízký. Vedle poskytování výhodného úvěru za nízkou úrokovou míru si Gazdovský spolok kladl za cíl také osvětovou činnost a mravní výchovu členů. Členové byli vyzýváni k četbě, sebevzdělání, abstinenci, vysazování stromů, apod. Na půjčku měl nárok člověk, který byl mravný, pro neplnění ekonomických povinností a mravních zásad mohl být člen z družstva vyloučen.
3. Francouzský teoretik družstevního hnutí Charles Gide (1847 - 1932) chtěl za pomoci družstev přetvořit společnost. Vyzdvihoval i etickou stránku družstevního systému. Zformuloval 12 ctností, jimiž má družstevní hnutí obohatit lidstvo:

1. možnost lepšího života
2. zjednodušení sociálního mechanismu
3. boj proti alkoholismu
4. účast žen na řešení sociálních otázek
5. povznesení národa osvětou
6. způsobilost řídit hospodářské organismy
7. podpora při nabývání vlastnictví
8. zřizování kolektivního vlastnictví

9. stanovení spravedlivých cen

10. starost o uspokojení potřeb nikoliv o dosažení vysokého zisku

11. odstranění ziskuchtivosti

12. odstranění sociálních konfliktů a antagonismu např. mezi podnikatelem a dělníkem, věřitelem a dlužníkem apod.

K teoriím Charlese Gida lze diskutovat, nicméně jeho závěry k etickému působení družstevních organizací lze hodnotit kladně.

4. V r. 1995 byl přijat v ČR Zákon 87/1995 o spořitelních a úvěrních družstvech, rok poté se začala zakládat peněžní družstva. Neměla však dlouhého trvání z mnoha příčin, a to krom jiného od absence kontrolního mechanismu, možnosti investovat vklady členů do jiných subjektů, rizikové úvěry, nezkušenost managementu, až po rozkrádání majetku. Koncem 90. let většina tzv. kampeliček zkrachovala či byla vytunelována. „Kampeličky“, které byly za období 1. republiky nejúspěšnějším typem zemědělského družstevnictví, s vysokým morálním kreditem u obyvatelstva se staly v 90. letech 20. století symbolem tunelování a diskreditace družstevnictví. Důvodem kolapsu - vedle již výše jmenovaných – byl i chybějící étos, znalost stanov, práv a povinností členů; důvodem vstupu do družstva byly výhradně materiální zájmy, nikoliv vzájemná svépomoc členů, spolu se sociálními a vzdělávacími úkoly jako v dobách minulých.

I v dnešní době je zřejmé, že bez etických kompetencí se podnikání může dostat do jiných dimenzí, tak jak nám historie mnohokrát ukázala. Nedodržování práva, nedostatek morálky u vlastníků, managementu či zaměstnanců ev. členů dovedlo ke krachu mnoho soukromých podniků či družstev.

Domnívám se, že je možno skutečné družstvo charakterizovat nejenom jako společenství s ekonomickými, sociálními a výchovně - vzdělávacími cíli, ale i jako společenství s cíli etickými.

Literatura: Dějiny VŠE v Praze na přelomu 50. a 60. let, 2017, Aleš Skřivan, Andrej Tóth a kol. Oeconomica, ISBN 978-80-245-2192-3

12th International Economic History Congress Sevilla 1998, VŠE, Lidmila Němcová, ISBN 80-7079-141-1

KULATÝ STŮL „SPOTŘEBNÍ DRUŽSTVO VČELA - JEHO
VZNIK, HISTORIE A ZÁNİK“

sborník příspěvků

Editor: Mgr. Pavel Černý

Vydala Družstevní Asociace ČR – Muzeum družstevnictví v Praze
dne 7. 12. 2020 jako svou elektronickou publikaci.
Publikace neprošla redakční a jazykovou úpravou.

ISBN 978-80-270-8974-1